

Vojne Friderika III. in turški vpadi

Vojne, v katere se je zapletal deželni knez in hkrati cesar Friderik III. (deželni knez od 1439, cesar 1452–93), so daleč presegle okvire posameznih dežel. Sredstva, ki jih je dobival iz dohodkov lastne posesti, niso zadoščala. Manjkajoča sredstva je zato zahteval od stanov in tako postajal od njih vse bolj odvisen pri vprašanjih, ki so zadevala notranjo ureditev posameznih dežel.

Smrt poslednjega Celjana, kneza Ulrika, je 1456 dala Frideriku III. pravico, da uveljavi dedno pogodbo in habsburški posesti priključi obsežno celjsko dediščino, ki se je zaradi moči Celjskih prej povsem osamosvojila od habsburške deželnoknežje oblasti. Friderik se je zapletel v več vojn za celjsko posest. Po bojih z ogrskimi četami (1457) in potem ko je izločil iz vojaške igre goriškega grofa, so prišla 1460 v roke Habsburžanom vsa nekdanja ozemlja Celjanov. Smrt ogrsko-češkega kralja Ladislava (1457) je Friderika vpletla v novo vojno z Ogrsko. Plemstvo je na Češkem izvolilo za kralja Jurija Podjebradskega (1458–71), na Ogrskem pa Matijo Korvina (1458–90) iz rodbine Hunjadijev. Uspešen vojaški poseg na Ogrskem je Frideriku onemogočala vojna doma, ki jo je zaradi delitve avstrijskih dežel začel njegov brat Albreht. Albreht se je proti Frideriku povezal z Matijo Korvinom. V hudih bojih, ki so se vneli v naslednjih dveh letih, so Frideriku zelo pomagali najemniki, notranjeavstrijske čete in češki kralj, dokončno pa ga je rešilo to, da je 1463 Albreht umrl brez potomcev.

► Friderik III. (1452–93) v slavnostni opravi na poroki in kronanju v Rimu. Po poročanju je bil razkošni plašč drugače skromnega Habsburžana vreden 200 000 goldinarjev. (Umetnostnozgodovinski muzej na Dunaju)

V letu 1476 so na predvečer sv. Margarete (= 11. julij) prišli Turki, njih polpeti tisoč (= 4500), navzgor do Krke mimo Brežic, a niso mogli preko vode; tam so taborili dan in noč. Potem so šli proti Pleterjam: tam so taborili štiri dni in medtem napadli pristavo, a je niso zavzeli. Nato so šli pred Novo mesto in proti Cerknici, Postojni, na Kras in se preko Vipave približali Goriški. Čez Črni Vrh so krenili na Škofjeloško v Žiri, bili so na Tolminskem in Polhograjskem, na Logaškem pri Vrhniku. Vsevprek so požigali in prebivalcem delali škodo. Zatem jih je nekaj prišlo pred Ljubljano; tu so požgali župnijsko cerkev sv. Petra pred mestom, ki je bila poškodovana že v prejšnjih turških pohodih. Turška vojska se je s Krasa pomaknila nazaj proti Ložu: tu je zavzela trg, zajela in odvedla vse prebivalce ter trg požgala, nato se je umaknila čez Kočevsko do Kolpe. Med gornjim početjem se je nekaj Turkov, kakšnih 2000, skrivaj ločilo proti Krakovskemu gozdu in so pod Krškim prečkali Savo in plenili na območju Podsvrede in Planine (pri Sevnici); to se je dogajalo na dan sv. Jakoba (= 25. julij). Nato so šli proti Rifniku, proti Lembergju, Šmarju (pri Jelšah), Rogatcu, Trakoščanu, od tam navzdol proti Krapini, Grebenu, Zagrebu, Susjedu, proti Cesargradu, Kunšperku, Pilštanju, Kozjemu ter navzdol prav do **Kunigs Urfara** (Kraljevec na Sutli), bili so pri Brežicah, Krškem in Brestanici; povsod so vsevprek požigali. Nekaj jih je zopet mimo Sevnice, Reštanja in Boštanja prečkalo Savo, kjer so se vsi ponovno združili in šli plenit preko Save proti Cesargradu, Stubici in Rakovcu. Poglejte, ali ni precej čudno, da Turki s tako majhnimi močmi tako dolgo in daleč naokrog delajo toliko škode, ne da bi naleteli na kakršen koli odpor; mar Bog ne daje posebnih znamenj kristjanom.

Jakob Unrest, *Oesterreichische Chronik*, izdal Karl Grossmann, Weimar 1957, odlomek rokopisa s konca 15. st. (prevod Drago Tipin)

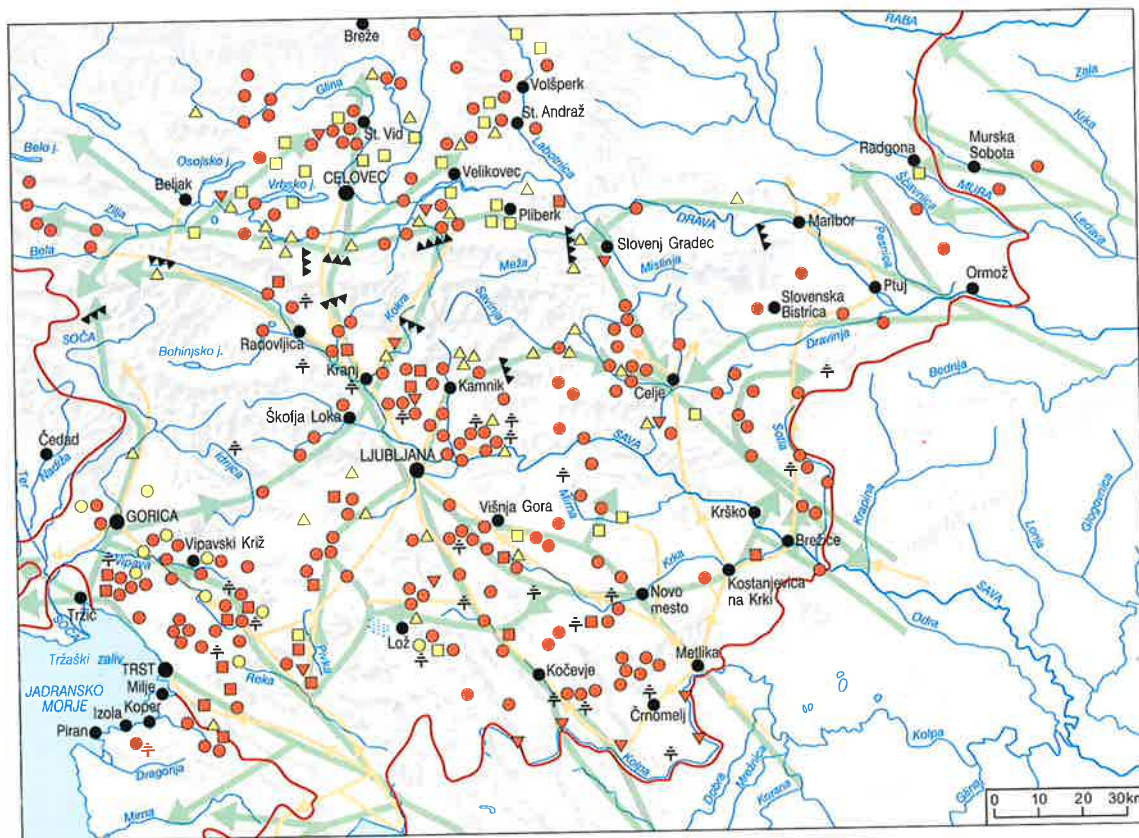
Dolgo obdobje turških vpadov od začetka 15. st. do konca 17. st. je vplivalo na socialno in demografsko podobo na Slovenskem. Vpadi so povzročili veliko gmotno škodo, prebivalstvene izgube, migracijske premike in opustelost nekaterih območij. Notranjeavstrijske dežele pa so prisilili, da so se trdneje medsebojno povezale in oblikovale vojaško organizacijo, ki je sčasoma uspešno odvrčala turške napade na slovensko ozemlje, pa tudi zavrla njihovo ozemeljsko napredovanje na Hrvaškem. Vzporedno z rastjo vojaške organizacije je potekala tudi usmerjena in dosledna akcija, ki je na podlagi negativne izkušnje s Turki krepila odpor proti njim; hkrati je pri ljudeh v širšem smislu krepila zavest o pripadnosti istemu versko opredeljenemu svetu (zahodnemu krščanstvu), v ožjem smislu pa krepila zavest o pripadnosti enako ogroženemu psihofizičnemu prostoru (deželi ali skupini dežel). V zavesti slovenskega človeka – oblikovani tudi z deli najrazličnejših umetnostnih zvrsti, ki so obravnavale turško problematiko – se je izoblikovala izrazito negativna podoba o Turkih in se ohranila še dolga stoletja.

Geslo TURŠKI VPADI

1463: Trst je moral istrskim mestom dovoliti svobodnejše trgovanje z zaledjem
 1466: Reka in gospostvo Kastav sta postala del Kranjske

▷ Turški vpadi na Slovensko in protiturška obramba v 15. in 16. st.

- glavna smer vpada
- smeri obveščevalne službe v začetku 16. st.
- mesto
- ▲▲▲ dolinska pregrada
- ⊙ taborski kompleks
- taborsko naselje
- △ obzidje ob cerkvi
- ▽ tabor ob gradu
- ⚡ utrjena signalna postaja
- utrjena cerkev
- ⊞ utrjeno zatočišče
- meja notranjeavstrijskih dežel

Nad Štorami, nedaleč od Celja, stoji na nadmorski višini 683 m gorska vasica Svetina s starodavno romarsko cerkvico Matere božje. Zanimiva je zgodba, ki skuša razložiti, zakaj je svetinska cerkev črna. Nemški mojster, ki naj bi vodil zidarstva dela, cerkve nikakor ni mogel pobeliti. Belež mu je sproti odpadal, še preden se je na zidu posušil. Razjarjeni celjski grof Friderik II., ki mu ljudje pripisujejo zidavo cerkve, naj bi zato dal zidarja vreči v ječo. Ponoči se je možu prikazala Marija in mu sporočila, da hoče imeti temno, nepobeljeno cerkev, ki je Turki ne bi mogli opaziti. Ko je mojster to naznanil grofu, ga je ta izpustil, cerkev pa je do današnjih dni ostala neometana. Tako ljudsko izročilo. Valvasor in Gajšnik pa poročata, da so Turki leta 1487 Marijino cerkev na Svetini požgali in onečastili, že istega leta pa je bila znova posvečena. Po tem sklepamo, da je pogorela le streha nad prvotno kapelo, današnjim prezbiterijem, ki so jo kmalu obnovili. V naslednjih letih pa so kapeli prizidali še zvonik, ki je imel strelne line in je predstavljal obrambni stolp.

Iz dobe turških vpadov se je ohranila zgodba, ki jo je uporabil kot motiv Josip Stritar v pesnitvi Turki na Slevici. V njej pove, kako so Turki pridrli pred cerkev, njihov paša pa je hotel vanjo kar s konjem, Marija pa je obvarovala svoje svetišče pred skrunitvijo tako, da se je pri vratih konju vdrla kopito v kamen na pragu. Ta kamen z odtisnjanim kopitom vam bodo še danes pri stranskih vratih v cerkev pokazali domačini.

Ignacij Voje, Slovenci pod pritiskom turškega nasilja, Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, Ljubljana 1996, odlomek

Komaj se je končala vojna v Spodnji Avstriji, že je izbruhnila nova, tokrat z Benečani. Habsburški Trst je skušal z nasiljem odtegniti čimveč trgovskega dobička beneškemu mestu (Piran, Koper, Milje), ki so živahno trgovala z zaledjem. To je privedlo do vojne. Po sklenjenem premirju 1463 je moral Trst prepustiti trgovcem svobodno izbiro poti. Medtem je cesar odprl habsburškim dednim deželam še eno okno na morje: 1466 je pridobil oblast nad Reko in gospostvom Kastav ter ju podredil svojemu predstavniku na Kranjskem.

Nemirov in negotovosti pa niso povzročale le vojne. Na Štajerskem se je plemstvo povežalo z nezadovoljnimi najemniškimi vojaki, ki niso pravočasno prejeli plač. Vodstvo uporne plemiške zveze, ki se je odkrito uprlo Frideriku in pustošila zemljiške posesti, je prevzel Andrej Baumkircher. Friderik je bil prisiljen poravnati dolgove, zato je uvedel "telesni davek", ki so ga morali plačevati vsi sloji prebivalstva. Šele ko je bil Baumkircher leta 1471 ujet in obglavljen, je nevarnost najemniških pustošenj minila.

Prav v času, ko so notranje vojne razmere povečevale obrambno krhkost posameznih dežel, so slovensko ozemlje ponovno zajeli turški vpadi. Po Balkanskem polotoku se je medtem z osupljivo naglico širilo osmansko cesarstvo. Meja turške države se je približala Kranjski na okoli 100 km in hrvaške in slovenske dežele so odslej 130 let živele v nenehni nevarnosti. Turška težnja po zavzetju hrvaškega in slovenskega ozemlja je bila najočitnejša v 2. polovici 15. st. Leta 1469 se je začelo štirinajstletno obdobje vpadov, katerih namen je bil

slovenske dežele tako izčrpati, da bi jih Turki ob ugodni priložnosti z lahkoto zasedli. To je bilo obdobje najboljšežnejših in uničevalno najtemeljitejših turških vpadov. Turki so petkrat objezdili vse tri osrednje slovenske dežele – 1473, 1476, 1478, 1480 in 1483, prav tako pa so se podajali na roparske pohode v Istro ter prek Tržaškega Krasa do Soče in naprej v Furlanijo. Na Kranjskem, ki je v tem obdobju najbolj trpela, je vsaka, še tako skrita in oddaljena dolina doživela turški obisk. Po 1483, ko so se začela sklepati prva daljša premirja turške države z "neverniki", so bile do konca 15. st. (1491–99) izpostavljene manjšim roparskim napadom osmanskih bojevnikov le Dolenjska in Notranjska ter okolica Ptuja in Celja.

Ob osmanski ozemeljski širitvi na Balkanu in turških vpadih na ozemlje nemškega cesarstva je dovršen del duhovnega sveta zahodne Evrope pokazal popolno nerazumevanje in nedojemanje drugačnega političnega, fevdalnega in verskega oz. ideološkega sveta. V 2. polovici 15. in še v 16. st. so se ponavljali pozivi na križarsko vojno proti Turkom, rojevale pa so se tudi povsem naivne in nerealne pobude (npr. papeža Pija II.), da bi vladarje osmanskega imperija in njihove podložnike spreobrnil v krščansko vero po mirni poti. Podobno je še sto let kasneje upal tudi prvak slovenskega protestantizma Primož Trubar. Tri smeri verovanja, ki so se v zahodnem civilizacijskem

Δ Ogrsko-hrvaški kralj Matija Korvin (1458–90) na reliefu iz 1490. Med desetletno vojno s Friderikom III. je zasedel velik del slovenskega ozemlja. (Umetnostnozgodovinski muzej na Dunaju)

KRALJ MATJAŽ,

pravljica oseba slovenskega ljudskega slovstva, od 19. st. naprej prevzeta tudi v umetno književnost kot mitični simbol za nacionalno ali socialno idejo. Zgodbe o Kralju Matjažu, znane tudi v drugih slovstvih srednje Evrope in severnega Balkana (Hrvati, Madžari, Slovaki, Romuni), so se v slovenskem ljudskem slovstvu izoblikovale iz zelo različnih, večidel mednarodnih, srednjeveških ali celo predsrednjeveških izvirov. Podlaga jim je bila vsaj deloma zgodovinska oseba, ogrski kralj Matija Korvin (1458–90), ki se je zaradi uspešne obrambe pred Turki in zagotavljanja razmeroma znosnih razmer priljubil tudi na Slovenskem, ko je zavladal nad njegovim vzhodnim delom; vendar kaže nanj v pesmih in povedkah o Kralju Matjažu večidel samo ime, njihova vsebina je nezgodovinska. Novejše razlage poskušajo povezati lik Kralja Matjaža še z drugimi zgodovinskimi osebami, a so ostale znanstveno nedokazane.

Besedila o Kralju Matjažu se prvič omenjajo sredi 16. st., kar pomeni, da so zgodbe in pesmi o njem začele nastajati kmalu po smrti Matije Korvina. Oblikovale so se tako, da so se ob imenu in spominu nanj spajale v novo celoto stare mitične, pravljicne in povedkarske prvine, ali tako, da je Kralj Matjaž v že znanih besedilih nadomestil starejše pripovedne like. Morda se je z zgodovinsko osebo Matije Korvina pri tem spojila predkrščanska mitična predstava o bogu sonca, kar pa je sporno. Nanj so se prenesle številne motivne in idejne sestavine iz starega orientalskega, indoevropskega in srednjeveškega evropskega izročila.

Tako spet najponižneje pri Bogu prosim vašo knežjo milost zaradi ubogih žalostnih kristjanov, ki stanujejo v slovenskih in hrvaških deželah na turški meji in ki jih Turki neprenehoma grozno trpinčijo, naj zavoljo Krista in njegove časti še blagovoli pisati spoštljivo omenjenemu kralju Maksimilijanu in ga prositi, da bi se njegovo kraljevo dostojanstvo dogovorilo s svojimi zvestimi, poslušnimi podložniki petih spodnjeavstrijskih dežel z ogrskimi in hrvaškimi grofi, gospodi in deželani ter jih pripravilo do tega, naj bi nam pomagali začeti dokončati to bogoljubno krščansko in potrebno zasnovano delo, s katerimi bodo z božjo milostjo prišli do prave stare zveličavne vere ne le Hrvati, temveč tudi Turki, in da bi se njegovo kraljevo dostojanstvo potrudilo pri rimsko cesarskem veličanstvu ter ga živo poprosilo, da bi nam bilo dovoljeno in dopuščeno prevesti hrvaško biblijo in opraviti tiskanje v Ljubljani. Kajti v Ljubljani in povsod na Kranjskem so vsake vrste osebe slovenskega in hrvaškega jezika, s katerimi bi se po potrebi lahko posvetovali zavoljo besed, ali so res najnavadnejše in najrazumljivejše po vsej hrvaški in slovenski deželi; a to v Tübingenu ni mogoče.

Vaša knežja milost naj tudi izvoli poslati njegovemu kraljevemu dostojanstvu s tem in s prihodnjim poslanstvom tu priloženi dve hrvaški pisani poglavji iz nove zaveze, namreč deveto iz evangelista Janeza in prvo iz apostolskih del, ter tri nove natisnjene hrvaške alfabete. Ta trud in druge dobrote, ki jih je vaša knežja milost izkazala in dokazala mnogim cerkvam, bo Kristus gospod v večnosti obilno povrnil.

Tako s tem vaši knežji milosti najponižneje v milost priporočam gospode in deželane na Kranjskem, slovensko in hrvaško cerkev ter sebe. Dano v Stuttgartu, 13. julija 1560. letu.

Vaše knežje milosti najponižnejši kaplan

*Primož Trubar
(s svojo roko)*

Prevod pisma Primoža Trubarja vojvodi Krištofu Württemberskemu 13. 7. 1560, odlomek (v: Jože Rajhman, Pisma Primoža Trubarja, SAZU, Ljubljana 1986)

TABOR,

zidana ali naravna kmečka utrdba za zaščito kmečkega prebivalstva in njihovega mobilnega premoženja predvsem pred napadalci z juga v času turških vpadov. Prva znana omemba tabora je iz 1460 (Sv. Katarina pri Štjaku). Gradnja številnih taborov se je začela desetletje kasneje, v času najhujših turških vpadov, in ni prenehala vse do konca 16. st. Bili so na kraju, primernem za obrambo, v vasi ali njeni bližini, bodisi kot samostojne zgradbe z enim ali več stolpi, bodisi okrog cerkve, obdani z zidovi, stolpi ali palisadami. Poleg zidanih taborov so kmetje za pribežališča uporabljali tudi podzemeljske jame (Godašnica nad Žirovnico), katerih vhode so zavarovali. Nekateri tabori (Djekše, Dolnja Košana ali Mozelj) so prerasli v večje obrambne komplekse, ki so bili namenjeni več vsem hkrati in so lahko sprejeli tudi 2000 ljudi. Po raziskavah arhitekta Petra Fistra je na območju Slovenije več kot 200 ugotovljenih taborov in okrog 50 ohranjenih v izročilu; na preostalem slovenskem etničnem ozemlju pa je še več kot 100 taborov. Bili so utrjeni objekti, zato so o njihovi zidavi, rušenju, popravilu in oborožitvi odločali deželnoknežji vojni organi. Zaradi primarne vojaške obrambne funkcije in delno notranje vojaške strukture (za vsak tabor je bil določen en ali več čuvajev in varuh) so bili tabori v 16. st. vpeti v celotno vojaško organizacijo. Gradnji taborov so velikokrat nasprotovali meščani, ker so kmetje v njih pogosto trgovali; v času kmečkega uporništv pa so njihovi gradnji in obnovi nasprotovali tudi fevdalci. Vendar relativno veliko število taborov na Slovenskem kaže, da je prevladovalo prepričanje, da so najracionalnejša oblika ljudske obrambe; samo zaradi obrambne vloge in kratkotrajne obrambne sposobnosti niso pomenili nevarnosti za deželo. Ko je od konca 16. st. nastajal vse trdnejši obrambni sistem na Hrvaškem (Vojna krajina), so kranjski, koroški, primorski in kasneje tudi štajerski tabori izgubljali pomen.

▼ Lož. Bakrorez gradu in naselja je iz knjige Janeza Vajkarda Valvasorja *Topographia Ducatus Carnioliae modernae* iz 1679. Ortenburško trško in upravno središče je bilo

obdano z obzidjem že 1380. Novo obzidje so zaradi izpostavljenosti turškim napadom sezidali 1477, ko je bil Lož povzdignjen v mesto.

◀ Obrambni hodnik protiturškega tabora na Djekšah. Lesen pokrit hodnik s strelnimi linami je bil znotraj okoli 5 m visokega obzidja. Tabor iz 1535, kamor se je lahko zateklo do 2000 ljudi, je zelo dobro ohranjen.

krogu bojevale za oblast oz. preživetje, so prepričevale prepričane o moči svoje vere, niso pa vplivale na oblikovanje enotne in skupne politike do osvajalcev z jugovzhoda. Nastajanje novoveških držav je namreč že v 2. polovici 15. st., še v okviru nerazbite Katoliške cerkve, pripeljalo do oblikovanja samostojnih zunanjih politik evropskih monarhij in o t. i. solidarnosti zahodnega krščanstva ni bilo več mogoče govoriti.

V letih 1478–90 se je vlekla nova vojna z Ogrsko. Matija Korvin je k svojemu kraljestvu priključil Spodnjo Avstrijo, velik del Štajerske in Kranjske z Reko. Po njegovi smrti (1490) je Maksimilijan, sin ostarelega cesarja Friderika III., pridobil nazaj vse izgubljene habsburške posesti, ni pa mogel preprečiti prihoda Jagieloncev na češko-ogrski prestol.

Usoda slovenskih dežel, ki so bile v 2. polovici 15. st. skorajda v nenehnem vojnem metežu, je bila bolj kot od lastnih obrambnih sposobnosti odvisna od notranjih razmer v državah, ki so nanje vojaško pritiskale predvsem z juga in vzhoda. Stanovom vseh treh dežel ni uspelo zagotoviti učinkovitih obrambnih ukrepov. Redke odprte bitke proti Turkom so se za okorelo viteško konjenico končale s porazom (npr. Bizeljsko ob Sotli 1475). Večina mest je dobila obnovljeno obrambno preobleko, nekateri izpostavljeni kraji v bližini slovensko-hrvaške meje pa mestne pravice in s tem pravico do povsem novega obzidja (Kočevje 1471, Lož in Krško 1477, Višnja Gora 1478). Kmečko prebivalstvo, ki se mu je zaradi utrjevanja gradov in mest najbolj povečala tlaka, je ostalo najmanj zavarovano. Da bi zavarovali sebe in svoje morebitno premoženje, so podložniki začeli zidati kmečke utrdbе – tabore. Po 1460 je v 15. in 16. st. nastalo na slovenskem etničnem ozemlju okrog 350 takšnih utrdb. Kmetje so poleg zidanih taborov (običajno obzidane cerkve ali samostojni tabori) za pribežališča uporabljali tudi podzemeljske jame, katerih vhode so zavarovali. Nekaj taborov je preraslo v večje obrambne komplekse in so lahko sprejeli tudi do 2000 ljudi (Djekše na Koroškem, Dolnja Košana na Notranjskem ali Mozelj na Kočevskem).

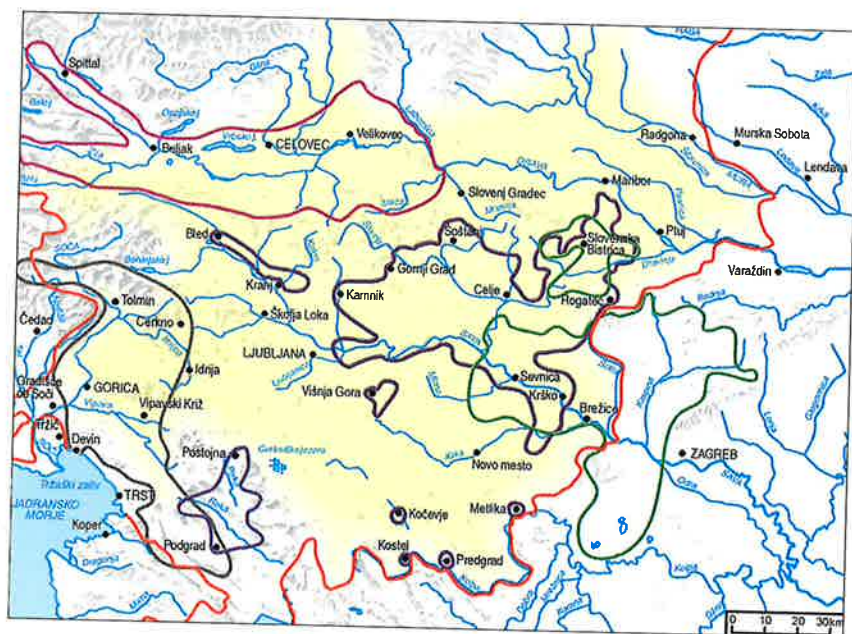
1460: prva znana omemba protiturškega tabora – na Sv. Katarini pri Štjaku

1473–83: Turki so petkrat vdrl v slovenske dežele, več mest se je obzidalo

Kmet je imel zaradi stalnih in različnih oblik vojskovanj več kot dovolj razlogov za nezadovoljstvo. Nenehno povečevanje bremen ob hkratnem slabšanju gospodarskega položaja pa je zmanjševalo tudi njegove pravice. Materialno siromašenje namreč ni bilo le posledica kmetove prisilne vpetosti v vse bolj razvejano vojaško podjetje, ampak je na to vplival tudi neposredni fevdalni gospod, ki je začel posegati v podložnikovo gospodarsko dejavnost in spreminjati dotedanje oblike dajatev. Koroški kmetje so se začeli zaradi nezavarovanega podeželja ob turških vpadih medsebojno povezovati. Že 1473 in 1476 so – povezani v kmečko zvezo – opozarjali stanove, da ne bodo več plačevali urbarialnih dajatev, če jih ne bodo zavarovali pred turškimi napadalci. Občutek denarne oškodovanosti ob nominalni spremembi denarnih dajatev pa je kmete na gospostvu Ortenbung pri Spittalu pripeljal v upor. Ta se je spomladi 1478 razširil na ves slovenski del Koroške. Kmetje, ki so odklanjali plačevanje dajatev svojim gospodom, so začeli sami pobirati dajatev za delovanje kmečke zveze,

KOROŠKI KMEČKI UPOR,

najstarejši pomembnejši upor slovenskih kmetov, 1478 na Koroškem. – Uporni kmetje so imeli izvoljeno vodstvo, postavljali so sodišča in "po zgledu nezvestih Švicarjev" zahtevali z volitvijo župnikov tudi vpliv na cerkveno organizacijo. Za nekaj mesecev so si na podeželju pridobili oblast, odrekli graščakom dajatve, pobirali od članov dajatev za kmečko zvezo; našli so podporo tudi pri rudarjih in podeželskih obrtnikih. Nekateri meščani v Beljaku in fužinarji v Hüttenbergu so jim pomagali pri nabavi orožja. Preden je prišlo do obračuna med uporniki in fevdalci, ki so se pripravljali na to s cesarjevim pristankom že od začetka julija, so Turki, ki so vdrli 25. julija prek Predela na Koroško, razbili pri Kokovem v soteski ob Ziljici uporniško vojsko pod poveljstvom najvišjega med njimi "z imenom Matjaž". V tri tedne trajajočem plenjenju (do 16. avgusta) so najbolj opustošili tiste predele dežele, kjer je bila kmečka zveza najbolj razširjena. S tem je bil upor zlomljen, sledilo je le še kaznovanje puntarskih voditeljev na deželskih sodiščih.

▲ Območja kmečkih uporov na Slovenskem 1478–1713

- koroški upor 1478
- slovenski upor 1515
- hrvaško-slovenski upor 1572–73
- slovenski upor 1635
- toliminski upor 1713
- meja notranjeavstrijskih dežel

Leta 1471 si je zgomeljstajerska kmečka zveza hotela pridobiti že pravico razveljaviti sklepe deželnih stanov o kmečkih bremenih, češ da kmetje v deželnih stanovih nimajo svojih predstavnikov. Na meji med letoma 1477/1478 pa so ustanovili "kmečko zvezo na zgornjem Štajerskem in v spodnji deželi", namenjeno po kmečki izjavi "obrambi zoper Turke", že kot obvezno organizacijo za kmete in podeželsko duhovščino. Kmet, ki ne bi hotel postati član "zveze", "naj ne uživa gmajne... in če mu ugasne ogenj, mu drugi ne smejo dati nobenega ognja; če se mu rodi otrok, mu ga duhovnik ne sme krstiti; če umre, ga ne sme pokopati". Če župnik noče v "zvezo", mu "nočejo dajati darovanja in nobene pravde". Zveza je določila ceno za mašo in druga duhovniška opravila, sklenila pa je tudi, da člani ne smejo dajati "gospodom nobene služnosti in činža (dajatev), nič več, kot je po stari šegi in že sto let", prav tako pa tudi "cesarju nočejo dajati nobene naklade niti mimine, razen kar je od starega in sto let" (F. Mayer, Beiträge zur Kunde steiermärkischer Geschichtsquellen 14, 1877, 118).

Pri tem okviru smo se ustavili zaradi tega, ker je z njim povezan tudi začetek kmečke uporniške misli pri slovenskih kmetih na Koroškem ter njene prve zamisli o družbenih spremembah in posebej o uveljavitvi kmečkih pravic ob tem. Prvi turški napad, ki je prizadel Koroško med 25. in 30. septembrom 1473 – Turki so vdrli čez nezavarovano Jezersko in po dolini Bele ter oplenili širšo okolico Celovca in zlasti Podjuno – je dal že na meji med letoma 1473/1474 pobudo za nastanek zveze "vse gmajne revnih ljudi Koroške". Ta je izjavila že v začetku februarja 1474 v spomenici sestanku zastopnikov koroških in kranjskih deželnih stanov v Volšperku: "Če jih bodo še naprej obremenjevali zaradi turške nevarnosti z novimi nakladami, ne da bi to nevarnost odvrnili od njih, bi se morali skušati odškodovati z zadržanjem urbarske pravde."

Bogo Grafenauer, *Boj za staro pravdo v 15. in 16. stoletju na Slovenskem*, Državna založba Slovenije, Ljubljana 1974, odlomek

1473, 1476: nezadovoljni koroški kmetje so ustanovili kmečko zvezo

1478: na Koroškem je izbruhnil kmečki upor

▲ Sprejemanje novih članov v kmečko zvezo 1478. Na osnutku oljne slike Alberta Sirka iz 1939

kmečki puntarji prisegajo zvestobo. (Moderna galerija v Ljubljani)

▼ Ljudska upodobitev turškega napada 1492 v kapelici v Selah (Zell Pfarre) na avstrijskem Koroškem

Leta 1478 so se zbrali kmetje iz Ziljske doline in sosednih krajev in napravili "punt" (Bund = zveza), ki se je bliskoma razširil. "Kmečka zveza je narastla, kakor potočič ob hudi uri," piše Unrest. Vzrok razburjenju je bil, ker je ortenburški oskrbnik začel terjati podvojeno pristojbino za umeščanje na zemljišče. Ko so se kmetje branili plačevati novi davek, jih je dal deželni vicedom nekaj zapreti. Nato se je dogovorilo 40 kmetov pod vodstvom nekega Petra Wunderlicha, da bodo šli skupaj v ortenburški trg Špital k umeščanju in plačali le pristojbino po stari navadi. Ko jih je vicedom karal zaradi upornega vedenja, so se dogovorili, da napravijo v svojo obrambo močno zvezo. Prvi shod so imeli o veliki noči leta 1478 v beljaški okolici, kjer so sprejemali nove člane. Zasadili so v zemljo dva droga in privezali počez na nju gol meč. Potem so stopili mož za možem pod meč, položili nanj prste in prisegli zvestobo "puntu". Za vrhovnega poglavarja je bil izbran že omenjeni Peter Wunderlich, kateremu je stal na strani odbor, sestavljen iz kmetov, kovačev, čevljarjev in drugih rokodelcev. Iz vsakega sodnega okraja sta bila izbrana po dva kmeta, da sta šla v Aniško dolino na Štajerskem in se seznanila z zahtevami tamošnje kmečke zveze. Vsakdo, ki je bil sprejet v zvezo, je moral plačati 6 fenigov pristopnine. "Puntarji" so se javno hvalili, da je njih zveza potrjena od samega cesarja, zahtevali so od duhovnikov, da s prižnice oznanjujejo punt, pošiljali so pisma na prelate, gospodo, mesta in trge, naj pristopijo njihovi zvezi, ki ima namen braniti domovino pred nevernimi Turki. Grajske sodnike so odstavljali in namesto njih naj bi v vsakem okraju po štirje kmeti razsojevali prepire; celo župnike so hoteli sami umeščati in odstavljati. Lahko si mislimo, koliko razburjenja je napravila ta zveza med gospodo in posestniki. Poročali so cesarju v Gradec, kaj se na Koroškem godi in dobili povelje, naj z uporneži strogo postopajo. Pa tudi kmetje so izjavljali, da imajo poziv od cesarja, naj hite s puntom.

Josip Gruden, Zgodovina slovenskega naroda, Mohorjeva družba, Celovec 1910-16, odlomek

postavljati svoje sodnike in župnike ter zahtevati pravico do odločanja o deželnih davkih. Cesar je prepovedal "neobičajna zbiranja" kmetov in ukazal upor zatreti, toda še preden je lahko nastopila plemiška vojska, so poleti na Koroško pridrli Turki. Potem ko so razbili vojsko okrog 600 upornikov, so tri tedne plenili po območjih, kjer je bilo kmečko gibanje najbolj razvito. Po odhodu Turkov je fevdalcem ostala samo še naloga poloviti in kaznovati uporniške vodje. Uporništvo kmetov v notranjeavstrijskih deželah ni usahnilo. V naslednjih stoletjih zgodnjega novega veka je na slovenskem ozemlju od 70 do 80 % kmetov stalno živelo blizu eksistenčnega minimuma. Ko so se povečevanju podložniških obveznosti pridružile še slabe letine, nalezljive bolezni ali (in) razne oblike vojne, je bil kmalu prebit prag kmetove vzdržljivosti. Takrat so podložniki zahtevali "staro pravdo". Z njo niso želeli uveljaviti le "nespremenljivih dajatev", zapisanih v urbarjih, ampak so hoteli ohraniti tudi tiste pridobljene pravice, ki so zadevale njihovo udeležbo v podeželski trgovini. V naslednjih treh stoletjih je bilo na slovenskem ozemlju okrog 170 krajevno omejenih uporov in sporov, približno na dve ali tri generacije pa je izbruhnil velik kmečki upor, ki je zajel cele pokrajine ali tudi več dežel hkrati.

Poselitveno stanje na prehodu iz 15. v 16. stoletje

Veliko obdelovalnih zemljišč na slovenskem ozemlju je bilo pustih in zapuščenih. Najbolj so bila prebivalstveno zdesetkana tista področja, ki so bila izpostavljena turškim napadalcem. Običajna zemljiška opustelost je bila v notranjosti dežel 22-odstotna, ob robu Štajerske in Kranjske (na njunih vzhodnih in južnih mejah) ter v Istri (ob njeni severni meji) pa se je vlekel širok pas pustot, obsegajoč povprečno kar od 40 do 60 % zemljišč. Zapuščenih zemljišč na robu dežele ne gre pripisati le vojnim pustošenjem, ampak tudi zgostitvi prebivalstva v sredini dežele oziroma v krajih, ki so bili oddaljeni od nevarnosti. Zemljiški gospodje so skušali s prišleki od drugod vzdrževati prebivalstveno ravnotežje, ker bi jim sicer grozilo zmanjšanje dohodkov. Že 1413 so bile na Kontovelu in v Proseku pri Trstu naseljene skupine beguncev iz Bosne in Hrvaške, med 1432 in 1463 so begunce poselili na območje Pirana in Lucije, ob koncu 15. st. pa so novi prišleki zasedli puste kmetije na Krasu.

▲ Zaprte hiše z okuženimi stanovalci v Gorici. Podoba je iz poročila Ivana Marije Marušiča o kugi v Gorici in njenih začetkih 1682. Pomembnejši dogodki so v poročilu prikazani na 66 risbah, v njem so tudi imena vseh umrlih (z datumom smrti). (Državna posoška knjižnica v Gorici)

KUGA,
huda epidemična bolezen, ki jo povzroča bacil *Yersinia pestis*.

V slovenske dežele so se epidemije razširile navadno iz Štajerske, Ogrske, Benetk in Vojne krajine. Janez Vajkard Valvasor je popisal 11 epidemij, in sicer 1230, 1542, 1543, 1554, 1598 (to kugo je posebej imenoval ostudna kuga), 1599, 1624, 1632, 1645, 1646, 1649. Od 18. st. na Slovenskem, kljub številnim hudim obolenjem v neposredni okolici, ni bilo večjih epidemij.

Tudi na Slovenskem so veliki kužni pomori vplivali na psiho ljudi ter njihovo kulturno in duhovno življenje. Velika kuga sredi 14. st. je sprožila slogovne in vsebinske premike v likovni umetnosti delno s poglobljenim mističnim razpoloženjem (dejavnost bičar-

PUSTOTA,

nenaseljeno območje oz. naselbina, tudi neobdelana obdelovalna zemljišča. Pustota je lahko delna, popolna, trajna in začasna. Vzroki za njen nastanek so vojne, naravne nesreče, klimatske spremembe, epidemije, izčrpanje obdelovalnih zemljišč, opuščanje določenih poljskih kultur, spremembe cen poljskih pridelkov ipd. Pojavljale so se v vseh zgodovinskih obdobjih, zlasti obsežne z vidnimi posledicami na političnem, gospodarskem, kulturnem, etničnem in demografskem področju so bile v zadnjih dveh st. srednjega veka. V 14. st., ko so povzročile opustelost predvsem klimatske spremembe, lakote in kuga, je bilo pustot na Slovenskem povprečno okrog 35 % (na Dravskem polju do 80 %, na Ptujskem do 60 %). V 15. st. se je število pustot zmanjšalo na povprečno okrog 22 %, vendar so predvsem zaradi številnih vojn in turških vpadov v 2. polovici 15. in v začetku 16. st. močno opustela območja vzhodne in južne Štajerske, južne Kranjske ter severne Istre. V Posavju okrog Brežic in Sevnice je bilo pustot okrog 34 %, v ptujskem gospostvu okrog 30 %, v ormoškem okrog 45 %, v gospostvih Devin, Senožeče, Prem, Postojna in Vipava okrog 30 %, ob severni istrski meji tudi do 98 %. Lakote in kužne bolezni so vplivale na širjenje pustot tako, da je smrtnost sprva znatno preseгла rodnost prebivalstva in nato upočasnila naraščanje njegovega obsega, vojne pa so vplivale predvsem na ozemeljsko prerazporeditev prebivalstva. V celotnem obdobju od začetka 14. st. do začetka 16. st. se je število prebivalstva povečalo verjetno za manj kot 10 %. Na pustotah so se že v 15. st. naseljevali begunci iz Bosne in Hrvaške (Prosek, Kontovel, Lucija, okolica Pirana, Kras). Sprva je bilo naseljevanje v glavnem stihijsko, od tretjega in četrtega desetletja 16. st. (Uskoki) pa organizirano (Žumberk, Bela krajina, spodnja Štajerska).

jev, upodabljanje trpečega Kristusa in ekspresivne Sočutne), pa tudi s prihodom tujih umetnikov, zlasti iz italijanske smeri. Vsaj od poznega srednjega veka dalje ohranjajo spomin na kugo značilna kamnita ali zidana znamenja stebraste ali slopaste oblike s tabernakljam nastavkom na vrhu.

V 17. st. je bila zgrajena vrsta novih cerkev, posvečenih svetniškima varuhoma pred kugo, sv. Boštjanu in sv. Roku, mdr. v Dravljah (Ljubljana) in na Bregu (Ptuj). Na freski nadlog (*Marija s plaščem oz. Kužna slika*) iz 1504 pri Sv. Primožu nad Kamnikom sta med nesrečami zajeti tudi človeška in živalska kuga. Pretresljiv opis kuge na Ptujju 1680 je v latinskih heksametrih zložil hajdinski župnik Jurij Hauptmanič. O kugi so pisali tudi Ivan Pregelj, France Bevk in Vladimir Kavčič.

1230–1649: po ugotovitvah Janeza Vajkarda Valvasorja je bilo v tem času 11 epidemij kuge
14. st.: na Slovenskem je opustelo 35 % naseljenih površin

REPRODUKCIJA PREBIVALSTVA,

naravno obnavljanje prebivalstva na določenem območju, v širšem smislu tudi naravno in migracijsko gibanje prebivalstva.

Za rimsko obdobje na ozemlju Slovenije je verjetno, da je bila rodnost višja kot v Italiji ali zlasti v Rimu, vendar se je najbrž tudi tukaj poznal vpliv omejevanja rojstev, ki je privedel cesarja Avgusta do tega, da je sprejel demografske zakone za spodbujanje rojstev. Krščanstvo je pozneje veliko prispevalo k temu, da so v rimski državi 374 prepovedali izpostavljanje otrok. Po propadu rimskega cesarstva se je vpliv krščanstva postopoma krepil in pomembno vplival na rodnost, tesno povezano s poročnostjo. Cerkev je dovoljevala poroko od 12. leta starosti naprej, polnoletnost se je začela s 14. letom. Zgodnje poroke so prispevale k višji rodnosti, nujne so bile tudi zaradi visoke smrtnosti. Proti koncu srednjega veka se je zahodno od črte Sankt Peterburg–Trst uveljavil evropski tip poročnosti z odlaganjem porok med 20. in 30. letom starosti (odziv na prenaseljenost v Evropi). Način proizvodnje ni zagotavljal dovolj hrane za hitro množično prebivalstvo, ki ni imelo drugega načina omejevanja rodnosti kot odlaganje porok. Ta tip poročnosti je bil značilen tudi za slovensko ozemlje. Smrtnost je bila v obdobju tradicionalne reprodukcije prebivalstva visoka in izrazito neenakomerna, kar je povzročilo, da je bila tudi rast števila prebivalcev neenakomerna, vendar dolgoročno rahlo pozitivna. Najvišja je bila smrtnost v času vojn, epidemij in lakote, posebej visoka je bila pri dojenčkih in majhnih otrocih, pri ženskah je bila visoka maternalna smrtnost; komaj je bila zagotovljena enostavna reprodukcija prebivalstva. Evropski tip poročnosti je v nekaj st. pred demografskim prehodom zagotovil demografsko ravnovesje v Evropi in tudi Sloveniji.

PREBIVALSTVO

Na podlagi posrednih virov (urbarji) se ocenjuje, da je okoli 1300 živelo na Slovenskem do največ 500 000 prebivalcev in da je bilo to število verjetno nespremenjeno tudi okoli 1500. V dobi velike kolonizacije je bil domnevni naravni prirastek na slovenskem ozemlju okrog 6 ‰, v dobi pustote pa je umrljivost verjetno presegala rodnost za 2 ‰. Zaradi visoke umrljivosti otrok in bolezni je bilo življenjsko pričakovanje ob rojstvu okrog 30 let.

Nihanja v številu prebivalstva so se nadaljevala tudi v 16. in 17. st. Dostopni viri, tudi novi (matične knjige), in na podlagi teh sestavljeni *statusi animarum* s sezname družin in njihovih članov za posamezne župnije ter sezname ognjišč in glavarin (npr. za Štajersko) ne omogočajo natančnejšega spremljanja razvoja prebivalstva. Prevladuje pa mnenje, da je bil razvoj prebivalstva na Slovenskem približno tak kot v Evropi. Ob konstantni rodnosti (ocenjena je na okrog 35 ‰), ki je praviloma presegala smrtnost, in v času, ko je bilo priseljevanje večje od odseljevanja, je prebivalstvo kljub še vedno pogostim epidemijam in drugim nesrečam naraščalo. Za razvoj populacije v alpskem delu Slovenije je bil pomemben proces delitve kmetij, ki se je začel v 16. st. Na Koroškem in v goratem delu Gorenjske prevladujoča nedeljivost kmetij je ovirala sklepanje zakonskih zvez, zato je bila tu nataliteta nižja kot drugje.

▲ Freska Mrtvaški ples v hrastoveljski cerkvi sv. Trojice. Osnovna misel prizora, ki ga je 1490 upodobil Janez iz Kastva, je enakost vseh ljudi v smrti in njena za vse enako pravična neizbežnost.

Vojne, ponavljajoče se nalezljive bolezni, slabe letine in migracijski premiki so povzročili prebivalstveno stagnacijo. V zadnjih dvesto letih srednjega veka je prišlo le do minimalne rasti prebivalstva. Na slovenskem etničnem ozemlju, ki je obsegalo približno 24 000 km² (od tega je bilo kar 21 000 km² v okviru habsburških dednih dežel), je živelo na začetku 16. st. od 400 000 do največ 500 000 ljudi. Podeželje, kjer je prebivalo prek 90 % vsega prebivalstva, je bilo izključno slovensko. Manjši nemški otočki na Gorenjskem so se v naslednjih stoletjih stopili s slovenskim okoljem, le okrog Kočevja se je vse do 2. svetovne vojne ohranila večja skupina nemških naseljencev. Od 16. st. dalje je prebivalstvo počasi naraščalo, številčno pa se je podvojilo šele po tristo letih.

Maksimilijan I. – Čas upravno-političnih reform, vojna z Benečani in začetek gospodarskih sprememb

Cesar Maksimilijan I. (1493–1519), sin Friderika III., se je v stalnih bojih za prvenstvo v Evropi izkazal za neutrudnega pogajalca, vojskovodja in oblikovalca najrazličnejših koalicij, za vse to pa si je moral zagotoviti velikanska finančna sredstva. Začel je oblikovati centralizirano upravo. Ker so upravno-politične reforme lahko uspeli le tam, kjer je bil cesar tudi dedni deželni knez, je Maksimilijan I. postavil ogrodje nove državnosti predvsem v avstrijskih deželah. Razdelil jih je v dve skupini: gornjeavstrijsko in dolnjeavstrijsko, ki je obsegala Zgornjo in Spodnjo Avstrijo ter notranjeavstrijske dežele Štajersko, Koroško in Kranjsko. Cesar si je z uveljavljanjem svojega birokratskega aparata in z uvedbo uradov v posameznih deželah povečal upravne in finančne možnosti. Ko je umrl zadnji Goriški grof, so Maksimilijanove čete takoj zasedle Lienz in Gorico ter njegovi dedni posesti priključile še ozemlje Goriških grofov. Spori med Benetkami in Habsburžani so se tako še zaostri in 1508 prerasli v vojno. Do poletja 1508 so beneške čete vdrle globoko na slovensko ozemlje in ga opustošile. V njihove roke so padli vsi pomembni kraji do Postojne. Že konec 1508 pa je cesarju uspelo skleniti zvezo proti Benetkam s Španijo in Francijo ter papežem Julijem II. Namen zveze je bil razkosati Republiko sv. Marka. Vojna se je drobila v manjše

► Družina cesarja Maksimilijana I. Na sliki Bernharda Strigla iz 1515 so cesar (levo), njegova prva žena Marija Burgundska, med njima sin Filip in spredaj vnuka Karel V. (cesar 1519–56) in Ferdinand I. (cesar 1556–64). (Umetnostnozgodovinski muzej na Dunaju)

BENEŠKI VOJNI,

vojni med Beneško republiko in Habsburžani za oblast nad nekdanjo Furlansko krajino in severnim Jadranom.

VOJNA 1508–16. Dediščina po Goriških grofih in spori med Koprom in Trstom zaradi trgovine z zaledjem so povzročali napetosti, vojno pa je sprožila prepoved Benečanov Maksimilijanu I., da bi šel prek beneškega ozemlja na kronanje v Rim. Slab cesarjev finančni položaj je omogočil Benečanom, da so do poletja 1508 zavzeli ozemlje do Postojne in večino avstrijske Istre z Reko. Cesar je sklenil z Benetkami navidezno triletno premirje, obenem pa stopil v zvezo proti njim (Cambrai, december 1508). Nastal je preobrat. Habsburžani so dobili nazaj vsa zasedena ozemlja, poleg tega pa jim je Čedad moral prepustiti posvetno oblast na Tolminskem. S tem je Goriška dobila v severnem delu dokončno mejo. V habsburške roke je prišla tudi cesta prek Predela. Premirje je bilo podpisano 18. 1. 1516.

VOJNA 1615–17, imenovana tudi uskoška ali gradiška vojna. Zaradi odločnega nastopanja Beneške republike proti vsem, ki so hoteli uporabljati Jadransko morje za svobodno trgovsko pot, na drugi strani pa zaradi stalnih napadov Uskokov na beneške ladje so se začeli novembra 1615 oboroženi spopadi. Ti so zajeli predvsem območje Goriške, Istre in Hrvaškega primorja. Na Goriškem je potekal vso vojno trdovraten boj za posest Gradiške. V Istri sta obe strani druga drugo pustošili posest (v Pazinski knežiji se je prebivalstvo zmanjšalo skoraj za tretjino). Dne 26. 9. 1617 je bil podpisan t. i. madriški mir; po njem so morali Habsburžani preseliti Uskoke v notranjost, Benečani pa vrniti v vojni zavzeto ozemlje; glavno vprašanje, tj. svobodna plovba, je ostalo nerešeno.

MAKSIMILIJAN I. (1493–1519),

nemški cesar (1493–1519). Bil je sin cesarja Friderika III. Vladavina Maksimilijana I. je pomenila nov vzpon Habsburžanov ter širjenje njihove posesti in oblasti. Leta 1490 si je pridobil različna posestva na Koroškem, Štajerskem in Kranjskem. Po miru 1491 v Bratislavi so prešla pod njegovo oblast tudi nekdanja salzburška posestva ob ogrski meji (Ptuj, Pišce, Brežice, Sevnica in Reštanj). Z dedovanjem po Goriških grofih 1500 se je zaokrožila habsburška posest v Slovenskem primorju, njihovo posest na Koroškem pa je povezal s posestjo na Tirolskem. V vojni med Maksimilijanom I. in Benečani 1508–16 je cesarjeva vojska osvojila Tolminsko in Bovško, Oglej, Gradiško in Marano z okolico. S tem se je med Benetkami in habsburškimi deželami izoblikovala meja, ki se ni več spremenila do konca Beneške republike 1797. V njegovem času se je razširila oblast habsburške dinastije še na španske posesti v Evropi in kolonijah. Med njegovim vladanjem so začeli nastajati osrednji državni uradi. Habsburške dežele v Vzhodnih Alpah je razdelil v gornje- in dolnjeavstrijske. V vsaki od obeh skupin dežel je začel uvajati nove osrednje urade. V upravni funkciji je ločil finančne posle od političnih in sodnih. Plemstvo, ki je vztrajalo pri deželnih svoboščinah, je nasprotovalo njegovim težnjam po močnejši centralni oblasti.

1508–16: vojna med Habsburžani in Benečani, imenovana 1. beneška vojna

17. st.: Beneški Slovenci so bili zaradi varovanja državne meje oproščeni vseh bremen

BENEŠKI SLOVENCİ,

slovenski prebivalci Beneške Slovenije. Ime so dobili v srednjem veku (*in Sclavonis, Schiavonia, Schiavonia Veneta*) zato, da bi se pokazala razlika med romansko ravnino in s Slovenci naseljenimi griči in hribi.

Gospodarske razmere (živinoreja) so omogočale, zlasti v vzhodnih in osrednjih predelih, vaško samoupravno življenje, ki so ga po 1420, ko so prišli Beneški Slovenci pod Beneško republiko, dogradili novi državni gospodarji. Zaradi svojevrstnega, predvsem obmejnega položaja so Benetke pustile vzhodnemu delu Beneške Slovenije glede sodstva in uprave poseben položaj; ta je bil pravzaprav del obrambnega mehanizma. Beneški Slovenci so stražili državno mejo (200 mož), gradili in vzdrževali obrambne mejne naprave, zato pa so bili razbremenjeni davčnih in drugih obveznosti in v 17. st. oproščeni sploh vseh bremen. Stopnja samostojnosti je bila tolikšna, da je Beneška Slovenija živela povsem ločeno življenje od Čedadu in preostale Furlanije. Temelj samouprave so bile vasi (soseske), ki jih je bilo 36 v nadiški (landarski), sovodenjski (mersinski) in rečanski dolini. Soseske so bile povezane v landarskem ter mersinskem velikem županstvu (banki), ki so jima, ob sodelovanju izbranih predstavnikov sosesk, stali na čelu veliki župani. Landarska banka se je sestajala v Bijačah pri Landarju, mersinska pa v Gorenji Mersi; enkrat na leto sta se banki zbrali na "arengo" pri Sv. Kvirinu v Špetru. Župani so odločali v civilnih in kazenskih pravnih; celo v takih, ko se je izrekala smrtna kazen. Oblike samouprave so bile prav tako razvite v zahodnih predelih Beneške Slovenije, kjer je bil položaj podložnikov urejen s posebnimi statuti za posamezna gospostva ali vasi. Vendar je bilo to zaradi večjega obsega zemljiških gospostev samoupravno delovanje zoženo; dejavnost vaških sodišč je bila omejena na manjše spore. Zahodni del je zaradi manjše stopnje samostojnega odločanja o temeljnih življenjskih problemih hitreje zajela asimilacija; večje samoupravne pravice so omogočale ohranjanje posebnih jezikovnih in drugih značilnosti v odnosu do drugojezičnega naroda.

Samouprava posameznih predelov je ostala do padca Beneške republike ob campoformijskem miru 1797. Avstrija, novi državni gospodar, je ukinila vse avtonomne pravice in zadnja skupščina landarske in mersinske banke je bila 2. 5. 1804.

◀ Plošča (laštra) landarske banke. Kamnita plošča, ob kateri so se sestajali predstavniki sosesk, ohranjena v cerkveni lopi v Bijačah, je pomembna priča nekdanje avtonomije Beneških Slovencev.

◀ Sveti Ivan v Čelè. Risba cerkve blizu vhoda v Landarsko jamo Valentina Caharije Simonittija je iz knjige *La grotta di S. Giovanni d'Anfro*.

spopade, poboje in pustošenja. Habsburžani so dobili nazaj vsa prej zasedena ozemlja in pridobili še nekaj beneške posesti. Leta 1516 so sprte strani podpisale premirje, do miru in priznanja obstoječih meja pa je prišlo šele 1521. K habsburškim dednim deželam je bilo na severnem delu meje z Benečani priključeno ozemlje od Predela preko Bovca do Tolmina, na južnem, romanskem delu pa Gradiška (Gradišče ob Soči) in Oglej. Prav z zasedbo Ogleja je žele Maksimilijan uveljaviti avstrijski vpliv nad tem cerkvenim središčem, ki mu je bil v svetnih zadevah podrejen velik del Kranjske ter v manjši meri tudi Koroške in Štajerske. Toda položaj oglejskega patriarha so še vedno zasedali Benečani.

Habsburžani so v vojni z Benečani do konca zarisali svoje ozemelske pridobitve na slovenskem ozemlju. Le majhna področja, naseljena s slovenskim prebivalstvom, so poslej sodila pod beneško oblast. Poleg severnoistrskih mest (Koper, Izola, Piran) z večstoletno beneško upravo in ozemljem v njihovem neposrednem zaledju je Republika sv. Marka obvladovala tudi Beneško Slovenijo. Čeprav je bila ta z državno mejo trajno ločena od večine drugega slovenskega etničnega ozemlja, so njeni prebivalci uživali različne stopnje vaške samouprave vse do propada Beneške republike (1797).

Potem ko so avstrijske dežele prispevale okrog tri milijone goldinarjev, so bile izčrpane, poleg tega pa je bil dobršen del Kranjske opustošen. V času avstrijsko-beneške vojne so posamezne dežele prizadele in siromašile še druge nesreče: kuga, potres, požari, 1515 pa je izbruhnil silovit kmečki upor. Cesar in deželni stanovi so rešitev iz nastalega slabega stanja iskali v oblikovanju novega medsebojnega dogovora. Cesar je videl možnost za okrepitev svojega položaja predvsem v privolitvi stanov, da bi organiziral veliko vojno za dokončno uničenje osmanske oblasti na Balkanu, stanovi pa so videli rešitev predvsem v omejitvi vizionarskih apetitov deželnega kneza in v boljši obrambni zavarovanosti in medsebojni povezanosti dežel. Leta 1518 so se v Innsbrucku sešli deželni zbori vseh avstrijskih dednih dežel. Po dolgotrajnih pogajanjih je cesar objavil t. i. innsbruške libele (zvezke), od katerih je bil za dežele najpomembnejši splošni obrambni red. Innsbruški obrambni red naj bi zagotavljal teritorialno neokrnjenost habsburških dednih dežel, hkrati pa je stanovom ohranjal vse dotedanje privilegije in svoboščine, ki so zadevale postavitev deželne vojske in pravico do odobritve. Innsbruški obrambni red je – vnesen v kranjski deželni ročin – postal podlaga in usmeritev za vsa nadaljnja urejanja bistvenih deželnih vojaških zadev.

V letih 792 in 1081 sta bila na Kranjskem močna potresa, o katerih se podrobnejša poročila niso ohranila. Potres 26. 3. 1511 z žariščem na območju Idrije in Cerknega je bil najmočnejši na ozemlju Slovenije. Dosegel je intenziteto 10 MSK, magnituda je bila med 6 in 7. Objekti so bili porušeni tudi v Ljubljani, Kranju, Škofji Loki, na Bledu in v Trziču. Hudo so bili poškodovani rudnik živega srebra v Idriji ter številni gradovi, med njimi postojnski, kamniški, turjaški, hasberški, polhograjski, ter celo Prežek pod Gorjanci in cerkvice v Mozlju ter Kočevski Reki. Ta potres je bilo čutiti do razdalje 750 km. Isti dan je sledil v Furlaniji nov silovit potres, katerega rušilna sila je segla celo do Benetk, Belluna in Trevisa. Po zgodovinskih podatkih sta potresa terjala okrog 12 000 življenj.

Geslo POTRES

◀ Sv. Florijan gasi požar v predmestju Kamnika. V 16. in 17. st. je kraj prizadelo več požarov in potres. Votivna oljna slika mesta z zavetnikom gasilcev sv. Florijanom iz 1779 je v podružnični cerkvi v Zakalu.

◀ Poročilo o potresu na Idrijskem in Cerkljanskem 26. 3. 1511, pripisano na zadnji strani izvoda inkunabule Biblia Sacra iz 1483. (Narodna in univerzitetna knjižnica v Ljubljani)

PODEŽELSKA TRGOVINA,

trgovska dejavnost plemičev in podložnikov v fevdalnem obdobju.

Od srede 14. st. so se mesta in trgi nenehno pritoževali zaradi kmečke trgovine, ki je potekala vedno bolj mimo njih. Proti koncu srednjega veka se je povečeval odpor tudi proti plemiški trgovini, ker naj bi se trgovina ločevala od mest in trgov ter vse bolj prehajala k plemičem. Seznam blaga podeželske, zlasti kmečke trgovine je bil vedno daljši in vse bolj raznovrsten. Plemstvo je bilo v boju med mestom in vasjo na strani podložnikov, saj ti brez posegov na neagramo področje ne bi zmogli fevdalnih in drugih bremen. Deželni knez pa se je pri tem zavzemal za mesta in trge, ki jim je bil v mnogih primerih mestni gospod. Proti koncu 15. st. je že nasprotoval plemiškim težnjam, monopolizirati presežke kmetovih pridelkov, in prav tako proti kmečki trgovini nasploh. Nasprotja so se še zaostriła, ko je podeželska trgovina v času krize zemljiškega gospostva od 2. polovice 15. st. doživljala nov vzpon. Po ocenah naj bi kmečka trgovina tedaj dosegla na leto do 500 000 tovorov blaga. Proces komercializacije podeželja se je še poglobljala. V 16. st. je denarna renta po vrednosti preseгла naturalne dajatve. Plemiči so se od takrat neposredno spuščali v trgovske in druge posle ter naložbe. Poti so jim odpirali zlasti predstavniki novega, iz meščanstva zraslega plemstva, ki jih pri tem ni ovirala t. i. plemiška čast. V posle so vključevali podložnike, ki so v okviru tlake tovorili njihovo blago tudi na velike razdalje, zanje trgovali in morali celo kupovati pri njih. Opazno je bilo tudi prizadevanje fevdalcev, da bi si trgovino s poljedelskimi pridelki in živino čim bolj prilastili sami. Plemiči so postajali pomemben dejavnik znotraj podeželske trgovine. V žitno trgovino (Vojna krajina) so posegale najvidnejše plemiške družine na Štajerskem in Kranjskem; mnogi fevdalci so trgovali z železom in drugim blagom. Tudi kmečka trgovina je tedaj močneje posegala v trgovino z blagom poklicne, meščanske trgovine, se ukvarjala s prekupčevanjem, se izogibala mestom in trgov, ustvarjala nove vaške sejme kot središča svojega trgovanja in se usmerjala v kupčevanje na večje razdalje. Zajela je vse slovensko ozemlje, čeprav je bila najbolj razvita na Kranjskem in Štajerskem. Vanjo so se v različnem obsegu vključevale vse plasti vaškega prebivalstva; nekateri kmetje so imeli za potrebe trgovine in tovarništva 12, tudi 19 konj. Kmečko kupčevanje je razvilo različne oblike trgovanja.

► *Krošnjar v 16. st., ilustracija iz knjige Josta Ammana Beschreibung aller Stände iz 1568. Najstarejša pisana poročila o trgovanju iz kraja v kraj na Slovenskem se nanašajo na ribniške in kočevske krošnjarje, ki jim je cesar Friderik III. 1492 podelil poseben privilegij.*

▼ *Nekdanja sinagoga na Lentu v Mariboru. Judje se v srednjem veku omenjajo najprej na Koroškem. V Mariboru so bili naseljeni v 12. st., ukvarjali so se z bančništvom, vinsko trgovino in obrtjo. Sinagoga se omenja okoli 1429.*

15. st.: čez slovensko ozemlje je letno potovalo po 500 000 tovorov blaga

1511: Cerkljansko in Idrijsko je prizadel močan potres

1518: sprejet je bil obrambni red za avstrijske dedne dežele

Po Maksimilijanovi smrti (1519) so bili cesarjevi reformni ukrepi zaradi samovolje stanov nekaj časa ogroženi. Šele ko sta se Maksimilijanova vnuka – Karel, ki je postal cesar (1519–56), in Ferdinand – sporazumela o razdelitvi nasledstva (1521, 1522) in je postal deželni knez mlajši brat Ferdinand (1521–64), je bilo ponovno doseženo prejšnje ravnotežje sil. V trdnjšo povezavo je Štajersko, Koroško in Kranjsko prisiljeval tudi nov val turških vpadov, ki so zaznamovali predvsem dvajseta leta 16. st.

V obdobju od konca 15. st. je vzporedno s političnim razvojem tekela tudi proces gospodarskih sprememb, vrhu vsega pa je nastopila še kriza, ki se je najbolj vidno kazala na podeželju. Kmečko prebivalstvo (podložniki) je pri svoji trgovini z agrarnimi presežki in obrtnimi izdelki zadevalo ob vse večje težave. Na eni strani so kmečki trgovini postavljala ovire mesta, na drugi pa tudi fevdalci. Večina meščanov je živela upošteva je norme vezanega mestnega gospodarstva in ni prenesla nobene konkurence. Želela je ohraniti svoje srednjeveške privilegije. Da bi meščani zavarovali svoje interese tako pred mojstri iz drugih mest kot pred obrtniki s podeželja, so se začeli združevati v cehe. Ti so se od konca 15. st., zlasti pa v 16. st., množili in zajeli praktično vse obrtne panoge.

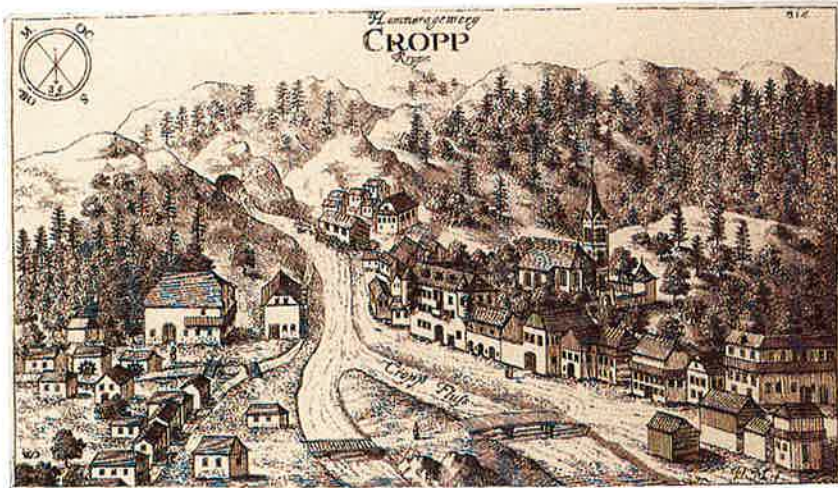
Med nekaj deset mesti in skoraj sedemdesetimi trgi na slovenskem ozemlju jih je bilo le nekaj, ki so trgovali v večjem obsegu in na večje razdalje. Pod vplivi iz Italije so zlasti meščani v celinskih mestih prevzeli razne oblike in institucije trgovanja, ki so bile na Zahodu uveljavljene že v srednjem veku. Trgovski dobički so ustvarili možnosti za "trgovanje" z denarjem samim, posamezniki ali družbe pa so se začeli ukvarjati tudi z organizacijo proizvodnje. Potem ko so

bili predvsem na pritisk plemstva in tudi meščanstva izgnani iz Štajerske in Koroške (1496) ter Kranjske (1515) Judje – njihovih gospodarskih in trgovskih dejavnosti in povezav pa ni nihče ustrezno nadomestil – so se začeli po habsburško-beneški vojni precej hitro priseljevati na slovensko ozemlje italijanski trgovci. Deželni knez je pri njih najemal posojila, zato pa jim je ponujal tudi protiusluge. Te so italijanskim trgovcem sčasoma omogočile prevlado v meščanski trgovini. V sedemdesetih letih 16. st. je prišlo v trgovini do velikih sprememb. Poslovna agresivnost tujih trgovcev je pri domačih trgovcih sprožila odpor, in prilagodljivi kapital se je pritiskom uklonil. Tuji trgovci so si v mestih na slovenskem ozemlju pridobili meščanstvo in se v njih stalno naselili. Še posebej so se utrdili na Ptujju in v Ljubljani, ki sta imela posebne pravice v trgovini med Ogrsko in Italijo. Posamezni tuji trgovci in njihove družine so hitro kopičili trgovske kapitale, pridobivali zemljo in zemljiška gospostva ter kasneje prehajali med plemstvo. Z vlaganjem v fužinarstvo, steklarstvo, mline za papir, valjalnice usnja itd. so povečevali donosnost teh in trgovskih dejavnosti, hkrati pa vezali nase celo vrsto drugih poklicev in obratov, ki so preraščali dotedanje srednjeveške proizvodne oblike (opekarne, apnenice, žage). V tem času so se razvile tudi nove specializirane obrti – puškarska, kositrarska, urarska, pivovarska in druge. V te raznovrstne dejavnosti so bili v veliki meri vključeni tuji, zlasti italijanski trgi.

Poleg kopanja železove rude so dobiček prinašali tudi rudniki svinca na Koroškem (Plajberk blizu Beljaka), na Kranjskem pa je bil edini dalj časa delujoči rudnik svinca pri Litiji. Posebno mesto je imel rudnik živega srebra v Idriji. V eno najdonosnejših podjetij v Evropi je idrijski rudnik prerasel šele v 18. st. Deželni knez je rudnik v celoti kupil 1575 in finančni dobički so se odlivali v tujino – v roke vladarja ali tujih trgovskih in podjetniških hiš ter bankirjev.

Kranjski fevdalci so si sicer izposojevali denar pri Židih, vendar so bržkone na splošno bili manj zadolženi pri njih kot v 14. in prvi polovici 15. stoletja. Tako bi vsaj sodili po ohranjenih dolžnih pismih. Tudi njihovi podložniki se niso v toliki meri zadolževali pri židovskih posojevalcih denarja kot na sosednjem Štajerskem. Zato tudi nista mogla biti oderuštvo in izkoriščanje toliko razširjena, da bi bila povod za tako radikalen ukrep, kot je bil izgon vseh Židov iz dežele. Pač pa so bili za tak ukrep ljubljanski meščani, ki so bili dolžniki židovskih upnikov ali pa so se bali konkurence židovske trgovine. Mesto je na svojo roko, ne da bi deželni glavar in cesarjev komisar kaj vedel, izgnalo ali zaprlo Žide in jim prepovedalo uporabo cest in obisk tedenskih sejmov, na katerih si je mestno prebivalstvo kupovalo življenjske potrebščine. Cesar je tedaj vzel Žide v zaščito. Z ukazom od 1. junija 1510 je naročil deželnemu glavarju in mestnemu svetu v Ljubljani, naj jim pustijo dotedanje pravice, mesto naj jim zopet odpre ceste in tedenske sejme, zaprte Žide naj izpustijo. Ni izključeno, da so se po izgonu iz štajerskih mest nekateri Židje zatekli v Ljubljano. Cesarjev ukaz iz leta 1515, s katerim so bili izgnani, govori o več Židih, ki so nekaj časa v mestu, kjer so se ukvarjali z oderuštvom. Novi priseljenci so mogli biti povod za odločnejšo zahtevo po izgonu. Razlogi, s katerimi je mesto utemeljevalo to zahtevo, so bili: S pristankom vladarja je nekaj časa v mestu več Židov. Tu uganjajo oderuštvo; z oderuški posli spravljajo meščane in gostače v propad. Če vladar ne odpomore, se je bati, da bo Ljubljana še bolj propadla in imela še večjo škodo. Končno je bilo mestnim zahtevam ugodeno, cesar Maksimilijan I. je 1. januarja [1515] dal mestu pravico, da Žide izžene ter jim v bodoče prepreči ponovno naselitev.

Vlado Valenčič, *Židje v preteklosti Ljubljane*, Park, Ljubljana 1992, odlomek

▲ Kropa, bakrorez
Andreja Trosta iz knjige
Janeza Vajkarda Valvasorja

*Topographia Ducatus
Carnioliae modernae*
iz 1679

Do 1504 so v Idriji rudarile beneška in dve nemški družbi. Izdelovali so plitve kope in pridobivali kovino z izpiranjem karbonskega skrilavca s samorodnim živim srebrom. Rudarjenje se je razmahnilo 1508 z odkritjem bogate cinabaritne rude v globini 42 m; idrijski podjetniki so se 1536 povezali v enotno Ahacijevu združbo. Poleg dvigalnih naprav pri Ahacijevem jašku so pred 1531 zgradili prve lesene klavže in grablje (lesena zavora). Leta 1561 so kopali že v globini 170 m in idrijska jama je bila tedaj med najglobljimi v Evropi. V tem obdobju so pridobili z žganjem v kopah in glinastih vrčih v povprečju nekaj 10 t živega srebra letno. Delavcev je bilo 100–200.

Leta 1575 je notranjeavstrijski nadvojvoda Karel II. odkupil celoten rudnik in podjetje je prišlo pod upravo dvornih organov v Gradcu in pozneje na Dunaju. Pod vodstvom upravitelja Gregorja Komarja (1586–95) so jamo poglobili in razširili, izkopali jašek sv. Barbare.

1496: Judje so bili izgnani iz Koroške in Štajerske
 1515: Judje so bili izgnani iz Kranjske
 1575: deželni knez je kupil celoten idrijski rudnik

► Območje trgovanja trgovcev s Slovenskega v 15. in 16. st.

- Beneška republika
- Cerkevna država
- Kraljevina Poljska
- Neapeljsko kraljestvo
- Ogrsko kraljestvo
- Osmanska država
- Sveto rimsko cesarstvo
- pomembnejše trgovsko mesto
- Barī kraj, do katerega je seglo trgovanje s Slovenskega
- ČEŠKA dežela s posebno močno razvito trgovino iz slovenskih dežel

oskrbeli rudnik z vodno energijo za dvigalne naprave in vodne črpalke ter zagotovili nemoteno oskrbo z lesom z dograditvijo lesenih klavž na Zali (1589) in Idriji (1597). Med rudniki v notranjeavstrijskih deželah je bil idrijski tedaj tehnično najboljše opremljen. Po 1600 je bilo pri njem zaposlenih okrog 150, sredi 17. st. pa 300–350 delavcev. Živo srebro so pridobivali v retortnih pečeh, povprečna proizvodnja je bila 100–150 t na leto. Trgovino so imeli v zakupu različni evropski trgovci, prodajali pa so v glavnem s pomočjo posredništva v Benetkah. Leta 1659 je vso trgovino z živim srebrom prevzela dunajska dvorna komora, posredništvo je bilo v Amsterdamu ter pozneje v Trstu. Konec 17. st. je država najela na podlagi živega srebra velika posojila na Holandskem in za rudnik so nastopili težki časi. Po odplačilu dolga 1736 se je začelo dolgo obdobje tehnično-tehnološkega napredka.

Geslo RUDNIK ŽIVEGA SREBRA IDRİJA

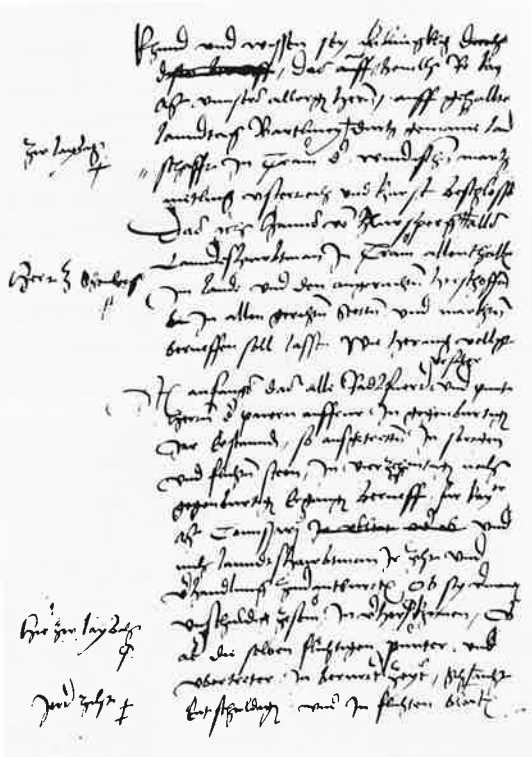
Tudi plemstvo je moralo slediti političnim in gospodarskim tokovom in izzivom. Želje po povečanju dohodkov je lahko uresničevalo v glavnem le iz enega vira – iz svoje zemljiške posesti. Ker jim to ni zadoščalo, so zemljiški gospodje iskali dohodke tudi zunaj neposredne fevdalne rente: jemali so v zakup novo zemljo in mitninske urade, v manjši meri pa so posegli celo v kreditne posle ter v rudarstvo in fužinarstvo.

S komercializacijo zemljiškega gospodarstva so bila najbolj prizadeta mesta, zaradi česar so želela omejiti podeželsko trgovino in obrt. Z oženjem podložnikove poslovnosti pa je bila prizadeta tudi fevdalčeva korist. Leta 1492 so bili na Kranjskem sprejeti ukrepi, ki naj bi v zvezi s trgovanjem presegli zaostrovanje med mestom in vasjo. Okoli mest in vasi so bila predpisana različno velika območja, v katerih ni smelo biti obrtnikov. Kmetom je bilo predpisano, kje in kako lahko prodajajo, vendar je podeželska trgovina ubirala svoja pota in količinsko daleč preseгла obseg meščanske poklicne trgovine.

Slovenski kmečki upor

Zemljiška gosposka in "država" sta v času avstrijsko-beneške vojne še povečali zahteve po finančnem prispevku podložnikov, hkrati pa sta podložnike vključevali tudi v vojsko. Kmetje so v času vojne izgubljali možnost trgovanja v smeri proti morju. Zaradi poslabšanja položaja podložnikov je v prvih mesecih 1515 zrasla kmečka zveza, ki je zajela velik del Kranjske. Kmetje so zahtevali staro pravdo in pravico odločati o izrednih davkih ter svoje predstavnike poslali k cesarju Maksimilijanu v Augsburg. Po

► Razglas kranjskega deželnega glavarja 1515. Ko je stanovska najemniška vojska z oddelki cesarske vojske zatrla kmečki upor, je kranjski deželni glavar 28. 8. 1515 pozval bežeče upornike, naj se vrnejo domov in pridejo na zaslišanje. (Arhiv Republike Slovenije v Ljubljani)

▼ Kmetje napadajo. Risba Albrechta Dürerja iz molitvenika cesarja Maksimilijana I.

SLOVENSKI KMEČKI UPOR 1515,

upor fevdalnih podložnikov na slovenskem ozemlju. V virih se označuje kot *Windischer Bauernbund* in spada med klasične kmečke upore. Po obsegu (okrog 25 000 km²), trajanju (pet mesecev) in številu udeležencev (ob višku okrog 80 000) je bil največji kmečki upor na Slovenskem.

Na prehodu iz 15. v 16. st. se je zemljiško gospodarstvo vse bolj komercializiralo, posamezniki so samovoljno povečevali kmečka bremena, spreminjali bremena iz denarnih v naturalna, zmanjševali kmečke pravice do srenjskih zemljišč in gozda itd., vrhu tega pa so kljub zavzetosti fevdalcev za povečano trgovsko in trgovinsko dejavnost podložnikov ovirali kmečko trgovanje fevdalci sami in mesta (nove mitnine, predpisane obvezne poti). Na trgovinski zastoj in s tem na gmotni položaj dela kmečkega prebivalstva je 1508–16 močno vplivalo še vojskovanje z Benetkami. Iz posameznih žarišč na Kranjskem (Kočevsko, Tolminsko, okolica Radovljice, območje od Ljubljane do Vrhnike) je kmečko nezadovoljstvo marca in aprila 1515, tj. po puntarskih zborovanjih, oblikovanju široke kmečke zveze, neuspelem posredovanju cesarskih komisarjev ter kmečkom odposlanstvu na cesarski dvor, preraslo sredi maja v napade na gradove. Kmetje, ki so poleg "stare pravde" sprva zahtevali še pravico pri soodločanju o davkih (ti so bili v pristojnosti plemstva oz. stanov), so z napadi na gradove (maj, junij) radikalizirali svoja hotenja, ki so kazala na "odpravo graščinske in fevdalnostanovske oblasti kot posrednikov med kmečkim prebivalstvom v deželi in cesarjem v korist kmečke zveze" (Bogo Grafenauer). Uspehi odkritega upora na Kranjskem so vplivali na razširitev in radikalizacijo upornišva na Štajerskem, junija pa je nastala še kmečka zveza na Koroškem, ki je zajela predvsem južni (slovenski) del dežele. Le na Goriškem se kmečko povezovanje ni razširilo v oborožene akcije, ampak je posebna cesarska komisija reševala pritožbe kmetov po mirni poti.

▼ Grad Mehovo, bakrorez iz knjige Janeza Valvasorja Slava vojvodine Kranjske iz 1689. Grad so kmetje zavzeli v času največjega slovenskega kmečkega upora, 17. 5. 1515.

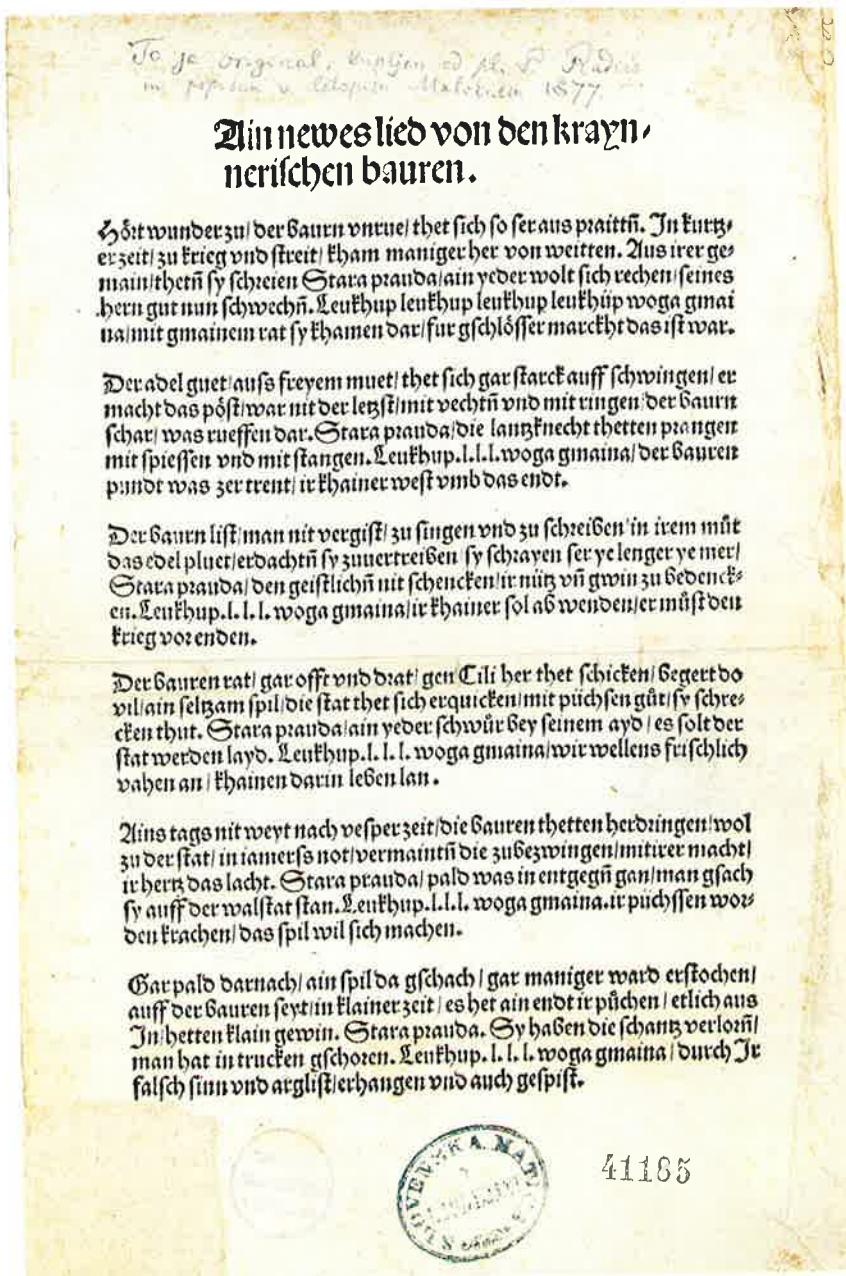
1515: kmetje so se povezali v kmečko zvezo
 1515: v slovenskem kmečkem uporu je sodelovalo okrog
 80 000 podložnikov

▲ Ukaz cesarja Maksimilijana I. Z njim je 11. 6. 1515 vsem na Kranjsko poslanim komisarjem sporočil, da se morajo v Velikovcu udeležiti posvetovanja o kmečkih uporih. (Arhiv Republike Slovenije v Ljubljani)

► *Ain neues lied von den kraynnerischen bauren.* V nemški pesmi vojaških najemnikov, natisnjeni na Dunaju 1515, so v besedilu prvič natisnjene slovenske besede »stara prauda« in »leukhup, ... woga gmaina«. (Narodna in univerzitetna knjižnica v Ljubljani)

▼ *Kmečki punt.* Med slikarji, ki so upodobili kmečke upore, je bil tudi Vito Globočnik; osnutek v sepiji je iz 1942. (Muzej novejšje zgodovine v Ljubljani)

neuspešnih pogovorih so kmečke zveze nastale v vseh notranjeavstrijskih deželah. V uporniško gibanje, ki je zajelo skoraj vse slovensko etnično ozemlje, je bilo vključenih okrog 80 000 podložnikov. Nezadovoljstvo je povsod (razen na Goriškem) preraslo v odkrit vojaški upor, ki je potekal v dveh valih. V prvem so kmetje doživljali velike uspehe, v drugem pa je stanovska najemniška vojska kmečko vojsko premagala in razpršila. Kazen za podložnike se je kazala v povečanih dajatvah.

Za slovenskim kmečkim uporom so ostale tudi prve v slovenščini tiskane besede. Kot v zasmeh podložnikom so se v nemški pesmi vojaških najemnikov iz 1515 ponavljale besede "stara prauda" in "leukhup, leukhup, leukhup, leukhup woga /= uboga/ gmaina".

Obramba proti Turkom in povezovanje dežel v "nerazdružljivo telo"

Nemško cesarstvo so od dvajsetih let 16. st. dalje pretresali spori o verski in cerkveni reformi. Turško vprašanje je dobilo novo razsežnost, saj se je "papežnikom" turško zlo zdelo kot kazen za luteransko odpadništvo, protestanti pa so Osmane videli kot kazen za npravstveno izprijenost rimske Cerkve. In vendar je neposredna turška nevarnost obe strani, katolike in protestante, na vojaškem področju združevala. Pritisk osmanske države proti zahodu se je zlasti okrepil, ko je zavladal sultan Sulejman I. Veličastni (1520–66). Na zahodnem Balkanu in v srednji Evropi je v dvajsetih letih premaknil mejo proti zahodu za 400 km. Krščanske sile so bile v tem času samo dvakrat sposobne organizirati močnejšo protiofenzivo. Leta 1537 je mednarodna krščanska vojska pod vodstvom kranjskega deželnega glavarja Ivana Kacijanarja skušala zaustaviti turško napredovanje v Slavoniji, štiri leta kasneje pa je krščanska vojska skušala zavzeti Budim. Obe akciji sta propadli. Meja turške države se je slovenskemu ozemlju približala na vsega dva dni ježe.

S politiko poročnih zvez in dednih pogodb se je po 1526 med avstrijsko vejo Habsburžanov ter Hrvaško, Ogrsko in Češko izoblikovalo jedro, ki je kasneje preraslo v podonavsko monarhijo. Avstrijski vladar in njegove dedne dežele so bile edina politična in vojaška moč, ki se je lahko uprla napredovanju Turkov v srednji Evropi. V danem trenutku pa so razmere nalagale, da so si Štajerska, Koroška in Kranjska zagotovile lastno varnost z uspešno delujočim domačim vojaškim sistemom ter s trdnjavskim pasom na teritorialno vse bolj okrnjenem "kraljestvu Dalmacije, Hrvaške in Slavonije".

▲ *Herbardi Aurspergi baronis ... vita et mors.* Latinski traktat o Herbartu VIII. Turjaškem, ki je 1575 padel v boju s Turki pri Budačkem, je istega leta napisal Jurij Khisl.

► *Sultan Sulejman I. Veličastni (1494–1566).* Med njegovim vladanjem so imeli Turki v vojni z Avstrijo absolutno premoč.

BITKA PRI SISKU,

ena najpomembnejših zmag krščanske vojske nad Turki (22. 6. 1593). Napravila je konec turškemu prodiranju na Balkanu proti zahodu. V zadnjem desetletju 16. st., ko je postal Hasan paša Predojević bosanski beglerbeg, se je turška ofenziva usmerila proti Sisku, utrdbi, ki je varovala pot do Zagreba in na Kranjsko. Po zlomu obrambe med Uno in Kolpo (1592) ter zgraditvi nove utrdbe (kasneje imenovana Petrinja) nedaleč od Siska je začel Hasan paša to ključno trdnjavo tretjič oblegati. Z okrog 12 000 bojnikov se je 15. 6. utaboril na desnem bregu Kolpe. Ob novici, da Turki oblegajo Sisak, so se v bližini Zagreba zbrale banske in krajiške čete, nekaj čet cesarja iz notranjeavstrijskih dežel, skupaj okrog 5000 mož. Sisak je branilo pod vodstvom dveh kanonikov zagrebškega kapitlja okrog 800 ljudi. Ko je Hasan paša izvedel za pohod deblokadne vojske, je z glavnino okrog 10 000 mož prešel na levi breg Kolpe, zaverovan v svojo premoč. Dne 22. 6. okoli poldne se je vnela silovita enourna bitka, v kateri so bili Turki strahovito poraženi zaradi boljšega orožja in boljše vojaške organiziranosti krščanske vojske. S tem je Habsburžanom uspelo ustvariti proti osmanskemu cesarstvu na tem območju trajno ravnovesje sil, hkrati pa je prenehala nevarnost turškega osvajanja za preostanek Hrvaške in za slovenske dežele.

Neposreden učinek obrambnega predloga Lazarusa von Schwendija se je pokazal že naslednje leto. Nadvojvoda Karel je 15. avgusta 1575 spet sklical odbore treh dežel v Bruck na Muri, da bi nadaljevali razpravo o oblikovanju skupnega obrambnega reda. Po daljšem posvetovanju so sprejeli skupni obrambni red, ki je vseboval večino, leto prej danih, Schwendijevih pobud. Določeno je bilo:

- da popišejo vse za vojsko sposobne podložnike in osnujejo v mestih, trgih in na deželi strelišča, kjer bodo vadili in tekmovali v streljanju;
- da naredijo sezname vsakega 30., 10. in 5. moža, v vsaki deželni četri pa izberejo tolikšno poveljstvo, da bo lahko takoj sklicalo in vodilo v posamezni četrti 500 mož;
- dežele morajo določeno število mož, zbranih iz vrst vpoklicanih podložnikov, poslati na Hrvaško in jih vsake tri mesece menjati, tako da bi se zamenjal na meji ves vpoklic 30. moža;
- namesto sklica 30. moža pa so dežele lahko postavile na vsakih 100 funtov imenja tri strelce samo iz vrst domačega prebivalstva;
- mesta treh dežel naj bi postavila še okoli 600 domačih strelcev;
- dežele naj bi vzdrževale poleg tega še stalen regiment 500 mož na Hrvaškem;
- za sestavo deželne konjenice je bil predviden bolj ali manj običajni obrazec, da na 100 funtov imenja postavijo enega težkega konjenika. V času osebnega sklica so morali prispevati težkega konjenika tudi vsi doktorji, advokati in drugi, ki niso bili plemeniteni in niso imeli plemiškega grba, vendar "nosijo zlato verižico";
- obveza vseh je bila, da primejo za orožje, če bi v deželo vdrl sovražnik;
- dežela mora vzdrževati deželni poziv dva do tri mesece "iz lastnega žaklja" poleg deželne letne odobritve deželnemu knezu.

Vasko Simoniti, *Vojaška organizacija na Slovenskem v 16. stoletju*, Slovenska matica, Ljubljana 1991, odlomek

1526: Habsburžani so zavladali tudi ogrskim deželam

1559: zadnji turški vpad na Kranjsko

1593: Turki so pri Sisku doživeli hud poraz

◀ Bitka pri Sisku 1593 na poslikanem bronastem reliefu Ferdinanda Gmeinderja (?) iz 1731. Z zmago krščanske vojske v tej bitki je bilo zaustavljeno prodiranje Turkov proti zahodu in nevarnost osvajanja slovenskih dežel. (Narodni muzej v Ljubljani)

AVSTRIJSKO-TURŠKE VOJNE,

vojne med Avstrijo in Turčijo od začetka 16. do konca 18. st. Delimo jih v tri obdobja. Prvo (1529–66) obsega čas turške premoči v dobi Sulejmana I. Veličastnega, ki je vodil štiri dobro organizirane pohode proti Avstriji in osvojil večji del Madžarske in Slavonije. Sultanova vojska se je 1532 na drugem pohodu proti Dunaju predčasno obrnila in krenila preko Gradca proti Lipnici in po stari cesti do Maribora, Ptuja in Celja ter napravila veliko škode. Glavnina sultanove redne vojske je bila prvič in zadnjič na slovenskih tleh.

Drugo obdobje (1567–1683) predstavlja čas upadanja turške vojaške moči kot posledice začetka notranje krize. Turška premoč je bila zaustavljena v t. i. dolgi vojni (1593–1606), ki se je začela z bitko pri Sisku. Medtem ko so turški vpadi na Kranjsko in Štajersko v 2. polovici 16. st. prenehali, se je Prekmurje znašlo pod hudim pritiskom turških napadov. Po miru, sklenjenem 1606 ob izlivu reke Žitve v Donavo, je ostalo vprašanje meje v Prekmurju odprto. V tretjem obdobju (1683–1791) je pešanje turške moči prišlo še bolj do izraza. Odločilni poraz pred Dunajem 1683 je pomenil konec njihovega širjenja v Evropo. Ofenzive avstrijske vojske v dunajski vojni (1683–99) so prisilile Turke k postopnemu umiku iz Ogrske (razen iz Banata), Transilvanije, Slavonije brez Srema in Dalmacije. Vojne so sprožile selitve prebivalstva na Balkanu in spremenile etnično strukturo. Avstrija je v 18. st. sodelovala še v treh vojnah proti Turčiji; le-te so povezane z reševanjem vzhodnega vprašanja.

Z osvajalnimi apetiti turškega sultana, ki so merili predvsem preko Panonske nižine proti Dunaju, je bilo povezano novo obdobje turških vpadov na slovensko ozemlje. Od 1522 do 1532 so turški plenilni oddelki nenehno vpadali in pustošili predvsem obmejna področja in gospostva na ozemlju Dolenjske, Notranjske in Krasa. Cilj napadalcev je bil lov na ljudi in njihovo premoženje, namen visoke turške politike pa je bil zadržati del krščanske vojske na hrvaškem in slovenskem ozemlju, posebno 1529 in 1532, ko je imela glavnina turške vojske nalogo zavzeti Dunaj. Do 1559, ko so turški konjeniki zadnjič pridrli na Kranjsko, so bili turški vpadi zelo redki.

Obenem kot so turški vpadi postajali vse redkejši, so dežele postajale obrambno sposobnejše, vojno sito na Hrvaškem pa vse gostejše. Po 1522 je obrambni sistem začel dobivati večje razsežnosti. Deželna vojska, plemiška konjenica in decimalni vpoklic podložnikov so še naprej temeljili na izhodiščih innsbruškega obrambnega dogovora. Na slovenskem ozemlju so lahko postavili na bojno polje okrog 18 000 mož. S počasnim kopičenjem obrambne moči na Hrvaškem se je v 2. polovici 16. st. začel vpoklic podložnikov omejevati, iz vrst vojaških obveznikov pa je nekaj sto dobro izurjenih mož vsako leto šlo za nekaj mesecev (ali za celo leto) v najem posamezne dežele.

V varovanje območja na slovensko-hrvaški meji je bilo vključeno tudi prebivalstvo, ki se je na novo strnjeno naselilo v delu Bele krajine in v Žumberku. Ker je pravoslavno vlaško živinorejsko prebivalstvo v turški državi izgubilo privilegije, se je začel v dvajsetih in tridesetih letih 16. st. usmerjati na slovensko ozemlje močnejši migracijski pritisk z jugovzhoda. Prišle so večje skupine prebivalstva – Uskoki,

ki jim je Ferdinand 1535 podelil svobodo in zemljo v zameno za opravljanje vojaške službe. Prišleki, ki so se v 16. st. naseljevali na pustih ozemljih južne Štajerske, Notranjske, Krasa in vse do Furlanije, so se v novem okolju hitro asimilirali. Uskoki s področja Žumberka, ki so ohranili svojo prvotno identiteto, so se od sredine tridesetih let vedno bolj vključevali v obrambno organizacijo in postali pomembno vojaško telo. Področje Žumberka pa se je kasneje izločilo iz Kranjske in postalo del Vojne krajine. Obrambno učinkovitost dežele sta povečevali tudi dobra obveščevalna služba (vohunska služba, sli) in signalna organizacija. Sistem signalnih točk je bil od 1522 načrtno urejen in meddeželno povezan.

Hrvaški fevdalci so zaradi vse slabšega finančnega položaja začeli obmejne gradove dajati v oskrbo kralju Ferdinandu I., sami pa so vstopali v njegovo vojsko kot najemniki. Obrambni pas vzdolž hrvaško-turške meje, ki se je počasi izoblikoval v Vojno krajino, je sodil pod kraljevo vojno oblast in od 1556 administrativno pod cesarski dvorni

▲ Nagrobnik Ivana Kacijanarja v župnijski cerkvi v Gornjem Gradu. Bil je kranjski deželni glavar (1530–37) ter tudi vrhovni poveljnik krajiških čet na Hrvaškem in v Slavoniji. Njegov lik je 1540 v peščenjaku upodobil Osbalt Kütell.

► *Anschlag wider die grausamen und blutdürstigen Tyranny des Türken. Eden od značilnih protiturških letakov je bil natisnjen 1541. (Narodni muzej v Ljubljani)*

Današnja državna in etnična meja na Gorjancih je rezultat večkratnih sprememb v zgodovini. Kljub obsežnim pragozdovom na obmejnem območju, kjer se je oblikovalo zgodnjerednjeveško slovensko in hrvaško narodnostno jedro (Kalnik, Sljeme, Gorjanci in Kočevsko), je segala prva ugotovljiva meja Hrvaške (10. st.) ob Savi do Krke in ob njenem desnem bregu do Otoka (Hrvaški Brod) in nato ob meji stare župnije Sentjemej na jug v vrh Gorjancev. Jugozahodno od tod pa je oklepala še vso Belo krajino. Ofenziva srednjeveških dinastov s Kranjske (Spanheimov ob spodnji Krki in prek Gorjancev, Višnjegorcev proti Beli krajini) je v 2. polovici 12. st. odtrgala od Hrvaške ravnino ob Krki in Savi do Bregane, pa (poleg Bele krajine) tudi Žumberk na jugovzhodnem položnem pobočju Gorjancev. Po uveljavitvi habsburške oblasti nad Kranjsko (1335) sta bili obe področji pridruženi tej deželi, čeprav je Bela krajina do 1374 imela še poseben položaj. Po nekaterih domnevah naj bi kranjsko ozemlje zajemalo nekaj časa tudi območje hrvaške Vivodine. Ko je v 16. st. turška nevarnost zahtevala utrditev meje, so bili na gospodstvu Žumberk naseljeni Uskoki kot kmetje vojaki (po 1530) s posebnimi dolžnostmi pri služenju vojske v obmejnih utrdbah in s posebnimi pravicami. Čeprav je Žumberk formalno še spadal h Kranjski in so Uskoki v tej deželi plačevali tudi majhen davek, se je vendar s tem posebnim razvojem (pa tudi po štokavskem jeziku in pravoslavni veri) razlikoval od razvoja ostale dežele. Ob reorganizaciji Vojne krajine je prišel 1746 v okvir generalata v Karlovcu in s tem pod upravo dunajskih vrhovnih vojaških uradov. Kranjska je sicer večkrat do konca 19. st. skušala uveljaviti nekdanje pravice do tega ozemlja, a brez uspeha. Ob odpravi Vojne krajine 1881 je prišel Žumberk – zaradi nerešenih kranjskih aspiracij – najprej provizorično pod upravo hrvaškega bana, kmalu potem pa je meja na Gorjancih med Žumberkom in dolino Krke postala stalna (čeprav so se še okoli 1910 kazale težnje, da bi si Kranjska posest vnovič pridobila).

Geslo GORJANCI

USKOKI,

prebivalstvo, ki se je pred Turki umaknilo oz. pobegnilo (*uskočilo*) iz še neosvojenih ali že osvojenih območij Hrvaške ter Bosne in Hercegovine na ozemlje Beneške republike (Dalmacija) in Hrvaške ter na slovensko ozemlje ob hrvaški meji. Za te begunce, ki so se etnično, versko in tudi jezikovno večinoma razlikovali od prebivalstva v okolju, kamor so se naselili, viri navajajo različna imena: Vlaha, Morlaki, Srbi, Rašani, Čiči, Turki, Prebegi, Pribegi, Uskoki. Do konca 16. st. se je izraz Uskoki področno omejil in uveljavil samo za prišleke v Senju, Žumberku in ob južni meji Kranjske.

Podobno kot na Kranjskem so se tudi na Spodnjem Štajerskem, kjer je bilo prav tako dovolj proste zemlje, že od konca 15. st. posamično naseljevali begunci s turškega ozemlja. V večjem obsegu se je to dogajalo v 16. st. Naselitve predvsem na Dravskem polju pri Ptujju in okrog Ljutomera pa niso bile ne po obsegu ne po obliki take kot na Kranjskem. Na Štajerskem so namreč videli v Uskokih predvsem turške pristaše, zato niso bili deležni enake naklonjenosti in pomoči deželnih in vojaških oblasti, kar bi jim omogočilo strnjeno naselitev. Šele v 2. polovici 16. st. se je odnos do njih spremenil, vendar pa so zaradi razpršene naselitve v naselbinah, kot npr. v Veržeju, Strelskem dvorcu pri Ptujju, Skokah in Dobrovcah, kjer so uživali določene urbarialne olajšave, sčasoma te ugodnosti izgubili in se tudi povsem poslovenili. Spomin na te naseljence se je ohranil v rodbinskih imenih Krištofič, Markovič, Milošević, Hrovat, Horvat, Hrovatin, Skok, Šmigovec, Smuk, Ulah, Lah, Vlašič, Serbak, Srbik, Bezjak, Bizjak, Vizjak ipd.

Anschlag wider die grausamen und blutdürstigen Tyranny des Türken durch wölichen bis her vil Christen blüts vergossen/ Lampe Land vnd lewren beschädigt vnd verderbet worden.
M. D. XXXXI.

VOJNA KRAJINA,

območje posebne vojaške ureditve na Hrvaškem ob turški meji od 2. polovice 15. st. do 1881. Bila je izločena kot poseben teritorij; razprostirala se je na bolj ali manj ozkem pasu ozemlja od Senja v Kvarnerskem zalivu proti severu do Save ter vzdolž nje po Slavoniji do Zemuna v Banat, Bačko in ob vzhodnem delu Erdelja (Transilvanija).

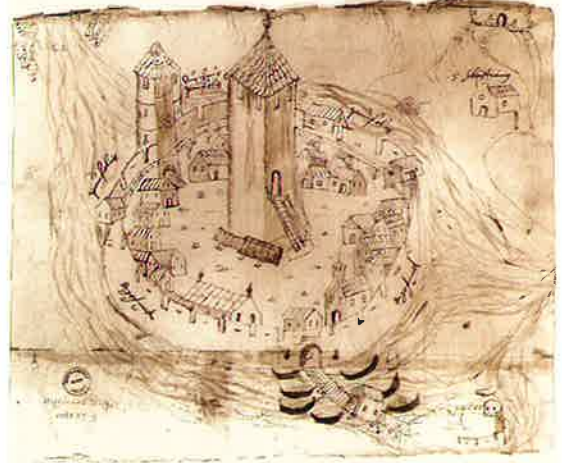
Na Hrvaškem se je družba militarizirala, kar je na obmejnem področju proti Turčiji privedlo v 2. polovici 16. st. do izoblikovanja Hrvaške vojne krajine (s posebno Primorsko vojno krajino) s sedežem v Karlovcu in Slavonske vojne krajine s sedežem v Varaždinu. V obeh krajinah je nastala specifična oblika družbene ureditve. V zameno za določene samoupravne organizacijske oblike življenja in versko svobodo so pravoslavni prišleki sprejeli vojaško službo krajišnikov. Ta služba in nanjo vezana posest ni vzpostavljala fevdalnih oz. podložniških odnosov, ampak je bilo ustvarjeno pogodbeno razmerje, zavarovano z zapisanimi pravicami, ki so krajišnikom zagotavljale poseben privilegiran položaj. Takšen način življenja in oblika vojaške organizacije sta lahko zaživele, ker so se prišleki naselili na ozemlju, ki ga hrvaško plemstvo ni moglo več vzdrževati in braniti pred Turki ter ga je zato prepustilo v vzdrževanje kralju. Vzdrževanje kraljeve vojske in trdnjavskega sistema na tem obmejnem ozemlju pa so iz povsem racionalnih razlogov začele počasi prevzemati zaledne notranjeavstrijske dežele (Štajerska, Koroška in Kranjska). Leta 1522 so prevzele v oskrbo tri trdnjave, 1542 so jih vzdrževale 17, 1563 je število prevzetih trdnjav naraslo na 55, 1578 pa se je ustalilo pri 88 trdnjavah v obeh krajinah. S številom prevzetih trdnjav se je povečevala tudi kraljeva vojska, ki so jo sestavljale trdnjavske posadke ter mobilni oddelki pehote in konjenice, v dvajsetih in tridesetih letih 16. st. je štela okrog 1200 mož, ob koncu stoletja 5000 do 6000 mož. Za takšno zaščito slovenskih dežel je bilo potrebno iz leta v leto več denarja. Do 1613 so Štajerska, Koroška in Kranjska plačale (po razdelitvenem ključu prva polovico, drugi dve pa vsaka po četrtino) za vzdrževanje krajine 24 952 865 goldinarjev, medtem ko je cesarska blagajna prispevala le 2 258 471 goldinarjev. Vendar so si notranjeavstrijski stanovi po 1578, potem ko so tudi formalno prevzeli skrb za Vojno krajino, zagotovili pravico, da so njihovi člani zasedali najpomembnejša dobro plačana oficirska mesta, imeli odločujoč vpliv nad krajiško vojno upravo ter vse do srede 18. st. tudi pomembno sodelovali pri preskrbi krajine s suknom in žitom.

1535: deželni knez je začel Uskokom deliti zemljo za opravljanje vojaške službe

2. pol. 15. st.–1881: na Hrvaškem je obstajala Vojna krajina
1578: notranjeavstrijske dežele so v Vojni krajini vzdrževale 88 trdnjav

► *Utrdba Otočac, risba iz 1550. Hrvaško naselje je bilo ena od utrdb v Vojni krajini z močno obmejno posadko.*

▼ *Uskoki v značilnih oblačilih. Bakrorez Andreja Trosta je iz knjige Janeza Vajkarda Valvasorja Slava vojvodine Kranjske.*

vojni svet na Dunaju. Leta 1564 je cesar Ferdinand I. umrl in svoje dežele razdelil med tri sinove (Maksimilijana II., Ferdinanda in Karla II.). Notranja Avstrija je pripadla Karlu II., ki se je – enako kot njegova brata – obnašal kot samostojen vladar. Hrvaška in Notranja Avstrija sta prišli z delitvijo teritorialne dediščine pod različna vladarja. Zaradi neposrednega sosedstva pa je dejanska skrb za Vojno krajino ostala Notranji Avstriji.

Ves obrambni sistem varovanja je zahteval vedno več sredstev. Za izgradnjo prve bojne linije na Hrvaškem od morja do Drave je bilo potrebno zagotoviti stalen finančni vir. Na osnovi imenjske rente (*Gült*), po kateri so nalagali vojaško obveznost, so posameznikom določili davčno osnovo. Seštevek imenjske rente za vso deželo pa je pomenil deželno davčno osnovo. Zaradi povečevanja vojaškega podjetja – stroški za Vojno krajino so naraščali od nekaj deset tisoč goldinarjev letno v dvajsetih letih na 550 000 goldinarjev 1578 – so davki stalno naraščali; čeprav je šlo njihovo zvišanje od konca 16. in v začetku 17. st. tudi na račun padanja vrednosti denarja. Razvejana obrambna organizacija, v katero so bili vključeni vsi sloji prebivalstva, je v zadnjih desetletjih 16. st. dobila dokončno podobo. Deželni stanovi v Notranji Avstriji so dobili tudi pravico, da njihovi člani v krajinah zasedejo vsa najpomembnejša oficirska in uradniška mesta.

Vojaško-politična skupnost notranjeavstrijskih dežel si je zagotovila varnost in se trdno povezala v "nerazdružljivo telo" Štajerske, Koroške, Kranjske in Gorice. Z meddeželno povezanostjo, narekovala jo je predvsem zunanja nevarnost, pa je bila v tesni zvezi notranja verska razklanost. Katoliška cerkev je izgubljala vpliv, med družbeno elito se je razbohotil protestantizem. Katoliški deželni knez je moral zaradi ujetosti v odvisnost od stanovskih finančnih odobritev za obrambo pred Turki protestantskim stanovom popuščati pri njihovih verskih zahtevah. V 2. polovici 16. st. so stanovi tako dosegli vrhunec svoje politične moči, hkrati s tem pa se je za nekaj desetletij uveljavil protestantizem. Kot veroizpoved manjšine, omejen predvsem na plemstvo in meščanstvo, je sicer zajel predvsem neslovensko prebivalstvo v notranjeavstrijskih deželah, vendar je dal Slovencem izjemno darilo – ustvaril je slovensko književnost in utemeljil slovenski knjižni jezik.